

Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği

Aşkın KOYUNCU*

Özet

Osmanlı Devleti'nde Islahat Fermanı'nın ilanına kadar şer'î hukuk doğrultusunda yeni kilise ve havra inşası yasaktı. Mevcut olan mabetlerin aslına uygun olarak tamiri veya yeniden inşası ise Sultanın onayına bağlı idi. Ayrıca, tamir esnasında binanın yükseltilmesi ve genişletilmesi yasaktı. Sonradan ihdas edilen mabetlerin ve aslına uygun olmadan tamir edilen kısımların yıkılmasına dair pek çok örnek mevcuttur. Ancak, bu sıkı kurallara rağmen, gerek Osmanlı döneminde kurulan şehirlerde, gerekse sulhen veya anveten fethedilen şehirlerde dahi yeni kilise ve havralar inşa edilmiş ve bunların bazıları ayakta kalmayı başarmıştır. Ayrıca, 16. ve 18. yüzyıllarda özellikle Rumeli'de köylerde ve kırsal kesimlerde yeni kiliseler ve hatta manastırlar yapılmıştır. Bunların inşasına Sultanlar tarafından resmî izin verildiğine dair herhangi bir örnek yoktur, ancak yeni kilise ve havraların zaman içinde meşrulaştığı görülmektedir. Bu tür yeni mabetlerin inşasına nasıl izin verildiği ve devamına göz yumulduğu meselesi bu çalışmanın başlıca problemiğini teşkil etmektedir. Çanakkale'de de 17. ve 18. yüzyıllarda Rum ve Ermeni kilisesi ile bir Yahudi havrası zuhur etmiştir. 1852'de ise ruhsatsız olarak bir Katolik kilisesi yapılmıştır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin kilise ve havralar konusundaki resmî politikası ile uygulamadaki örnekleri gözden geçirdikten sonra Çanakkale'deki Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik mabetlerinin ortaya çıkış sürecini inceleyeceğiz. Ayrıca, Islahat Fermanı öncesi ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin Çanakkale'deki kilise ve havralarla ilgili politikalarını değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Kilise, Havra, Rüşvet, İstislâh, Hoşgörü

* Yard. Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: askinkoyuncu@comu.edu.tr

Ottoman Policy Towards Churches and Synagogues Reconsidered: The Case of Çanakkale

Abstract

The construction of new churches and synagogues was not allowed in the Ottoman Empire in accordance with the Sharia law up until the proclamation of the Reform Edict of 1856. The repair or reconstruction of existing temples in accordance with their original forms was bound only to the approval of the Sultan himself. Besides, enlargement or alteration of buildings or any parts thereof during repairs was strictly forbidden. Any violation of this rule led to the demolition of the altered or enlarged parts. There are indeed large number examples of such cases. Against these strict rules, there are many surviving new churches and synagogues which have been constructed in the cities founded during the Ottoman period, or in the cities captured or surrendered during the expansion period. In addition, numerous new churches and even monasteries were built in the villages or rural areas in the 16th-18th centuries, especially in the Balkans. The main question is how they were built and were escaped from destruction. There are no examples of the granting of official permission for the construction of these buildings by the Sultans, yet it can be observed that these new churches and synagogues have acquired legitimacy in time. During the 17th and 18th centuries, Greek and Armenian churches as well as a Jewish synagogue appeared in Çanakkale as well. Besides, an unauthorized Catholic church was built in the city in the year 1852. In this article, after looking through the official Ottoman policy concerning the repairing or (re)construction of churches and synagogues and its examples in practice, we will study the process of the emergence of Greek, Armenian, Jewish and Catholic temples in Çanakkale. We will also evaluate the Ottoman Empire's policies about churches and synagogues in Çanakkale before and after the proclamation of the Reform Edict of 1856.

Keywords: Çanakkale, Church, Synagogue, Bribe, Istislah, Tolerance

Giriş

Tanzimat devrine kadar Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim tebaasına yönelik politikalarında İslam hukukundaki *zimmilerle* ilgili hükümler belirleyici olmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nde, can ve mal güvenliği temin edilen Gayrimüslim unsurların din ve vicdan hürriyetine karışılmamış ve millet anlayışı ile ibadet, eğitim, evlenme, boşanma, miras, veraset vs. işleri cemaat yönetimlerine bırakılmıştır. Ayrıca, ruhban sınıfı ve manastırlara çeşitli imtiyazlar tanındığı gibi, cizye ve haraç mukabilinde zimmilere, inanç, ibadet, ticaret, eğitim, ikamet ve seyahat özgürlüğü ve mesken masuniyeti verilmiştir. Bununla birlikte, Gayrimüslimler kilise, havra ve

manastırların yeniden inşası ve tamiri; çan çalma; yüksek sesle ibadet; mahkemelerde Müslümanlara karşı şahitlik; cami, mescid vb. yerlerin yakınında ikamet; evlerinin yüksekliği; kıyafet; ata binme; silah taşıma vs. konularda çeşitli kısıtlamalara maruz kalmışlardır.¹ Ancak, İslam hukukundan kaynaklanan bu tür sınırlamaların Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu bütün bölgelerde katı bir biçimde uygulandığını söylemek güçtür. Dönemsel olarak mezkûr kısıtlamaların gevşetilmesi veya daha sıkı bir şekilde yorumlanmasının yanı sıra istimalet politikası, bir bölgenin Osmanlı hâkimiyetine giriş şekli (sulh veya fetih yoluyla), nüfus ve demografik yapısı, coğrafi konumu (sınır bölgeleri, adalar vs.) ile sosyal, ekonomik, ticarî ve siyasi beklentilere bağlı olarak uygulamada farklılıklar olduğunu belirtmemiz gerekir. Islahat Fermanı'nın ilanına kadar Osmanlı Devleti'nin kilise, havra ve manastırlara yönelik politikaları incelendiğinde teorik olarak İslam hukuku çerçevesinde yeni kilise, havra ve manastır yapımına izin verilmediği, mevcut olanların aslına uygun olarak tamir edilmesi veya müceddeden inşasının da sultanın onayına bağlı olduğu ve tamirat esnasında binanın genişletilmesi veya yükseltilmesinin yasak olduğu görülmektedir. Nitekim sonradan ihdas edilen kiliselerin yıkılmasına ve binaya izinsiz yapılan ilave kısımların yıkırılmasına dair çok sayıda örnek mevcuttur.² Aşağıda görüleceği üzere Hanefî fihkî ve Osmanlı hukukunda Müslümanlardan uzak, ahali tamamen Gayrimüslimlerden oluşan yerlerde (köy, vs.) Sultanın yeni kilise yapımına izin vermeye yetkili olduğuna dair çeşitli görüş ve fetvalar mevcuttur, ancak şehirlerde yeni kilise inşası yasaktır. Gülnihal Bozkurt,

- 1 Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu", *Belleten*, c. XLVII, S. 188, Ekim 1983, s. 1138-1149; Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, c. 1, S. 1, Haziran 1990, s. 117-125; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 173-250; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Geleşmelerin İşığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 14-26; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. bsk. Risale Basın-Yayın Ltd, İstanbul 1996, s. 44-58; T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler: Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü*, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999, s. 176-187; Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 281-373; Ahmet Akgündüz, *Pax Ottoman: Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 58-69.
- 2 Ercan, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin...", s. 1123; Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin...", s. 124; Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler...*, s. 233; Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 20-21; Ali Güler, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri"nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 9, 1998, s. 160; Nuri Adıyeko, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, c. 4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 259; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 289-299; Muammer Demirel, "Construction of Churches in Ottoman Provinces", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, Vol. II, Eds. Colin Imber et al, I.B. Tauris, London & New York 2005, p. 212; Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *T.C. Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 15, S. 1, 2006, s. 271, 272; Ümit Ekin, "Bir Sakk Mecmuasına Göre 17. Yüzyılda Tokat", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 20, Kış 2009, s. 65; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbedlerin Hukukî Statüsü*, Adalet Yayınevi, Ankara 2014, s. 99-104, 123-129.

herhangi bir örnek ve kaynak belirtmeksizin pek çok Osmanlı sultanının yeni kilise inşasına izin verdiğini aktarmaktadır.³ Bilal Eryılmaz da resmî ve şer'î görüşe karşılık Osmanlı yönetiminin iç ve dış etkilerle 18. yüzyıldan sonra yeni bazı kiliselerin yapılmasına izin verdiğine dikkat çekmektedir.⁴ Macit Kenanoğlu ise İstanbul'da iskân edilen Sefarad Yahudilerinin sinagog yapmalarına izin verilmesinin (göz yumulmasının) İslam hukukuna aykırı olduğu şeklindeki görüşleri reddederek anveten (savaş yoluyla) fethedilen bir yerde dahi devlet başkanının yeni kilise yapılmasına izin verme yetkisinin olduğunu belirtmektedir.⁵ Machiel Kiel,⁶ Rossitsa Gradeva,⁷ Bernard Lory,⁸ Konstantinos Giakoumis-Dritan Egro⁹ ve yine Konstantinos Giakoumis¹⁰ de 15.-18. yüzyıllarda Balkanlarda yeni inşa edilen kilise, havra ve manastırlara dair çok sayıda örnek aktarmışlardır. Buna karşılık, II. Mahmud dönemi öncesinde, Osmanlı Kanunnâmeleri, Mühimme Defterleri, Şer'îyye Sicilleri, Piskopos Kalemî Defterleri,

- 3 Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 22. Bozkurt, burada yalnızca kilise tamir örnekleri aktarmıştır.
- 4 Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim...*, s. 45. Eryılmaz, Küçük Kaynarca Anlaşması'nın (1774) 14. maddesinde Rusya'ya Beyoğlu'nda bir kilise yaptırmasına izin verilmesini bu konuda emsal göstermekte ise de söz konusu kilise hiçbir zaman yapıl(a)mamıştır. Bkz. Roderic H. Davison, "The 'Dosografa' Church in the Treaty of Küçük Kaynarca", *BSOAS*, XLII/1 (1979), pp. 46-52 (Bu makalenin çevirisi için bkz. "Küçük Kaynarca Antlaşması'nda 'Dosografa' Kilisesi" (Çev. Durdu Mehmet Burak), *Belleten*, c. LXIV, S.239, Nisan 2000, ss. 213-222; "Küçük Kaynarca Antlaşması'ndaki 'Dosografa' Kilisesi", Roderic H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)* içinde, Çev. Mehmet Morali, Alkım Yayınevi, İstanbul 2004, ss. 87-97.
- 5 Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 287, 288. Ancak, Hanefî fıkhında böyle bir ruhsat olmadığı gibi, şimdiye kadar Osmanlı sultanlarının bu yönde verdikleri bir ferman örneği de tespit edilememiştir.
- 6 Machiel Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Assen/Maastricht, Van Gorcum 1985, pp. 167-205; Machiel Kiel, "Central Greece in the Suleymanic Age. Preliminary Notes on Population Growth, Economic Expansion and its Influence on the Spread of Greek Christian Culture", *Soliman le Magnifique et son Temps, Actes du Colloque de Paris Galeries Nationales du Grand Palais 7-10 Mars 1990*, Gilles Veinstein (Publié par), La Documentation Française- Paris 1992, pp. 399-424.
- 7 Rossitsa Gradeva, "Ottoman Policy towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, No. 4, 1994, pp. 15-36; Rossitsa Gradeva, "On Zimmis and Their Church Buildings: Four Cases from Rumeli", *The Ottoman Empire: Myths, Realities and "Black Holes". Contributions in Honour of Colin Imber*, E. Kermeli and Ö. Özel (eds), The Isis Press, İstanbul 2006, pp. 203-237. Bu makale ayrıca şurada yayınlanmıştır: Rossitsa Gradeva, *War and Peace in Rumeli: 15th to Beginning of 19th Century*, The Isis Press, İstanbul 2008, pp. 179-213 (Çalışmamızda buradaki makaleye atıf yapılmıştır.); Rossitsa Gradeva, "Orthodox Christians and Ottoman Authority in late-seventeenth-century Crete", *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete 1645-1840*, Ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno 2008, pp. 177-201; Rossitsa Gradeva, "From the Bottom Up and Back Again until Who Knows When: Church Restoration Procedures in the Ottoman Empire, Seventeenth-Eighteenth Centuries (Preliminary Notes)", *Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Ottoman Empire*, Ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno 2012, pp. 135-163.
- 8 Bernard Lory, "The Vizier's Dream: 'Seeing St. Dimitar' in Ottoman Bitola", *History and Anthropology*, Vol. 20, No. 3, September 2009, pp. 309-316.
- 9 Konstantinos Giakoumis – Dritan Egro, "Ottoman Pragmatism in Domestic Inter-Religious Affairs: The Legal Framework of Church Construction in the Ottoman Empire and the 1741 Firman of Ardenicë Monastery", *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Vol. 44, 2010, pp. 73-127.
- 10 Konstantinos Giakoumis, "Dialectics of Pragmatism in Ottoman Domestic Interreligious Affairs. Reflections on the Ottoman Legal Framework of Church Confiscation and Construction and a 1741 Firman for Ardenicë Monastery", *Balkan Studies*, Vol. 47, 2013, pp. 73-132.

Kilise Defterleri ve –ahaliyi sırf Gayrimüslimlerden oluşan yerlerle (köy, ada vb.) ilgili fetvalar hariç– Osmanlı fetva literatüründe yeni kilise, havra ve manastır yapılmasına izin verilmesi yönünde herhangi bir örnek ve kayda rastlanılmamış olması dikkat çekicidir. Osmanlı döneminde kurulan şehirlerden biri olan Çanakkale’de de 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarından itibaren Rum ve Ermeni kiliseleri ile Yahudi havrasının varlığı ve tamir süreçleri, keza Islahat Fermanı öncesinde Katolik kilisesinin ihdası Osmanlı vesikaları ve seyahatnamelerden takip edilebilmektedir. Bir tarafta sonradan ihdas edilen mabetlerin ve binaya yapılan eklentilerin yıkımına dair fetvalar, fermanlar ve örnekler mevcutken, diğer tarafta kırsal kesimlerde yeni yapılan kilise ve manastırlar bir yana, aralarında Çanakkale’nin de bulunduğu pek çok şehirde nevzuhur kilise ve havraların varlığı ve meşruiyeti nasıl izah edilecektir? Meselenin yazılı belge ve kaynaklar üzerinden açıklanması pek mümkün görünmemektedir. Çalışmamızın temel problematiği ve çıkış noktası budur. Çalışmamızda Osmanlı Devleti’nde kilise ve havralara yönelik yasal zemini ve uygulamadaki örnekleri gözden geçirdikten sonra, Çanakkale şehir merkezinde Rum, Ermeni, Yahudi ve Katolik mabetlerinin ne zaman ve nasıl ortaya çıktıklarını izah etmeye çalışacağız. Ayrıca, Islahat Fermanı öncesi ve sonrasında Osmanlı Devleti’nin Çanakkale’deki kilise ve havralarla ilgili politikalarını inceleyeceğiz.

1. Osmanlı Devleti’nde Kilise ve Havra Hukuku

Osmanlı Devleti’nde kilise, havra ve manastırlarla ilgili politikaların kaynağını İslam hukukunda zimmilerin ibadethaneleri ile ilgili hükümler teşkil etmiştir. Kuran’da din ve vicdan özgürlüğü ayetlerle güvence altına alınmıştır (Bakara 2/256; Yûnus 10/99; Kehf 18/29). Ayrıca, “*Allah insanların bir kısmını diğerleriyle savmaysaydı içinde Allah’ın adı çokça zikredilen manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılıp giderdi.*” (Hac 22/40) mealindeki ayetle de mabetlerin korunması gerektiği vurgulanmıştır. Hz. Muhammed’in Medine vesikası ile Yahudilere dinlerini serbestçe yaşama hakkı tanıdığı, keza Necran Hıristiyanlarıyla yaptığı zimmet anlaşması ile de onların mabetlerinin Allah’ın ve Resulü’nün korunması altında olduğunu belirttiği malumdur.¹¹ Buna karşılık, Hz. Peygamber döneminde yeni kilise ve havra yapımına izin verilip-verilmediğini gösteren sahih bir belge veya ifade yoktur. Keza, İslam kaynaklarında dört halife döneminde de yeni kilise ve havra inşasına izin verildiğine dair örnek yoktur. Ancak, Emevi ve Abbasi devirlerinde bazı yeni kurulan şehirler dâhil, kilise ve manastır inşasına izin verilmiştir.¹² Bu durum klasik dönem İslam hukukçu-

11 Mehmet Akman, “Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri”, *İLAM Araştırma Dergisi*, c.1, S. 2, 1996, s. 133; Mehmet Akman, “Kilise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 26, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, s. 16; Demirel, “Construction of Churches...”, s. 212; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin...*, s. 29-33.

12 Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin...*, s. 36, 37; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 20; Öztürk, “Kilise”, s. 14, 15.

ları arasında yeni kilise ve havra inşa edilmesi meselesi üzerinde tartışmalara sebep olmuştur.

İslam hukukunda bir beldedeki Gayrimüslim mabetlerinin statüsü, beldenin sulhen veya anveten İslam hâkimiyetine girişine bağlı olarak değişmektedir, köylerin statüsü ise farklıdır. İslam hukukuna göre fetih yoluyla ele geçirilen şehirlerde bulunan kilise ve havralar yıkılmaz ve tahrip edilmezdi. Ancak, bunların mabet olarak bırakılıp bırakılmayacağı konusu ihtilafıdır. Yeni kilise ve havra yapımına ise hiçbir şekilde müsaade edilmeyeceği kanaati yaygındır. Hanefî fıkhına göre sultan, kilise ve havraları mabet olarak bırakabileceği gibi camiye çevirebilir ya da mesken olarak kullanılmasına karar verebilirdi. Ayrıca, Sultan, Gayrimüslimlerin ellerinde bırakılan mabetlerin tamirine ve müceddeden inşasına izin verme yetkisine sahipti, ancak mabetlerin başka yere nakledilmesi yasaktı. Öte yandan, Şafî ve Hanbelî hukukçularına göre mabetlere dokunulmaz ve kullanım tarzı değiştirilmezdi. İbnü'l-Kâsım (ö.806) gibi bazı Mâlikî hukukçularına göre ise devlet başkanının maslahata uygun bulması halinde anveten alınan şehirlerde dahi yeni kiliselerin inşası mümkündü.¹³

Sulhen teslim olan şehirlerde mabetlerin muhafazası genel bir kuraldı. Ayrıca, teslim olan şehirlerde anlaşma şartlarına bağlı olarak Sultanın yeni kilise veya havra yapımına izin verebileceği yönünde görüşler olmakla birlikte, aksi görüşler de mevcuttur.¹⁴ Hanefî mezhebinin kurucusu, Ebu Hanife'ye (ö.767), göre sulhen teslim olan şehirlerde harap olan veya yıkılan kiliselerin tamirine izin verilebilirdi. Ancak, şehir ve kasabalarda ve civarlarında yeni kilise ve havra yapımına izin verilmesi caiz değildi.¹⁵ Onun talebesi Ebu Yusuf (ö.798) ise dört halife dönemindeki uygulamalara bakarak anlaşma ile teslim olan yerlerdeki kiliselerin yıkılmaması ve başka bir şeye tahvil edilmemesi, buna karşılık yeni inşa edilen ve anlaşma şartlarına uymayan kilise ve mabetlerin yıkılması gerektiği görüşündedir.¹⁶ Dolayısıyla Ebu Yusuf'a göre sulhen teslim olan yerlerde kilise ve havralar korunmakla birlikte, yenilerinin yapımına hiçbir şekilde izin verilemezdi.¹⁷

Müslümanlar tarafından yeni kurulan şehirlerde ise Ebu Yusuf da dâhil olmak üzere İslam fukahası arasında kilise ve havra ihdasının caiz olmadığı kanaati hâkimdir.¹⁸ Şehirden uzak köylerde ise yeni mabet inşa edilip edilemeyeceği konu-

13 Akman, "Kilise ve Havraların...", s. 134-136; Akman, "Kilise", s. 17, 18; Muharrem Kılıç, "Osmanlı Fetvâ Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü Fetâvâ-yı Ali Efendi Örneklemi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 2009, s. 78; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 38, 39.

14 Akman, "Kilise ve Havraların...", s. 134; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 39.

15 Gradeva, "Ottoman Policy towards...", s. 17.

16 Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 36, 40.

17 Gradeva, "Ottoman Policy towards...", s. 17.

18 Akman, "Kilise ve Havraların...", s. 135; Ancak, Abdülkerim Zeydan gibi bazı çağdaş hukukçular ise Sultan'ın iznine bağlı olarak yeni kurulan şehirlerde dahi yeni kilise ve havra inşa edilebileceği ka-

sunda farklı görüşler olmakla birlikte, Gayrimüslimlerin yoğun olduğu bölgelerde olan ve Müslüman nüfus yaşamayan köylerde yeni mabet inşa edilebileceği görüşü yaygındır.¹⁹

Osmanlı Devleti'nde Hanefi mezhebi benimsendiği için kilise, havra ve manastırlar konusunda Hanefi fıkhı esas alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin yayılma döneminde muharebe neticesinde ele geçirilen şehirlerde şehrin en büyük kilisesinin veya bazen birkaç kilise ve manastırın fetih sembolü olarak camiye çevrildiği görülmektedir.²⁰ İznik, İzmit, Bursa, Biga, Enez, Tırnova, Selanik, İştıp, Karaferye, Kesriye, Ohri, İstanbul, Halkis, Eğriboz, İškodra, Rodos, Belgrad, Budin, Magosa, Lefkoşa, Hanya vs. yerlerde böyle örnekler mevcuttur.²¹ Keza, Selanik ve İstanbul'da olduğu üzere fetih yoluyla zapt edilmiş şehirlerde toplumsal bir krizde veya ihtiyaç halinde daha sonraki dönemlerde de kilise veya manastırlara el koyulduğuna dair örnekler mevcuttur.²² Anveten fethedilen şehirlerde kilise ve havraların Gayrimüslimlerin elinde bırakılıp bırakılmaması konusunda, 1538 yılında İstanbul'da olduğu gibi, zaman zaman ihtilaf- lar çıktığı da görülmektedir.²³ Ancak, meselenin şer'î boyutu bir tarafa, anveten fethedilen şehirlerdeki mabetlerin çoğunluğu pragmatik sebeplerle Gayrimüslimlerin tasarrufunda bırakılmış ve zaman içinde bunların tamirine ve müceddeden inşasına izin verilmiştir.

Osmanlı döneminde İslam hukukuna uygun olarak sulhen teslim olan yerlerde kilise ve manastırlar Gayrimüslimlerin ellerinde bırakılıyordu. Bu tür şehirlerde Müslümanlar kendi dinî mekânlarını yapmak zorunda idi ve isyan ya da düşmanla ittifak durumu söz konusu olmadıkça kilise ve manastırlara dokunulmuyordu. Gö-

naatindedirler. Bkz. Kılıç, "Osmanlı Fetvâ Literatüründe Gayrimüslimlere...", s. 78; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 37, 38.

19 Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 40.

20 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 167; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 300; Giakoumis-Egro, "Ottoman Pragmatism...", s. 83-85; Giakoumis, "Dialectics of Pragmatism...", s. 85, 86.

21 Gradeva, "Ottoman Policy towards...", s. 17-19; Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 167-169; Melek Delilbaşı, "Selânik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *Belleten*, c. LI, S. 199, 1987, s. 81-89; Adıyke, "Islahat Fermanı Öncesinde...", 259; Giakoumis-Egro, "Ottoman Pragmatism...", s. 85; Giakoumis, "Dialectics of Pragmatism...", s. 88.

22 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 170-172.

23 Ebussuud Efendi, İstanbul ve etrafındaki köylerin anveten mi feth edildikleri meselesine şu şekilde cevap vermiştir: "Maruf olan anveten fetihtir. Amma kenâis-i kadime hâli üzere ibkâ olunmak sulhle fethedilmedikçe delâlet eder. Sene hamse ve erba'in ve tis'âmîe tarihinde bu husus teftiş olunmuştur. Yüz on yedi yaşında bir kimse bulunup ve yüz otuz yaşında bir kimse dahi bulunup, "Yahudi ve Nasâra el altından Sultan Mehmed ile ittifak edip, anlar tekfûra nusret etmeyecek olup, Sultan Mehmed dahi anları seby etmeyip, halleri üzere mukarrer edicek oldu, bu vechile feth olundu deyu" müfettiş mahzarında şehâdet edip, bu şehâdet ile kenâis-i kadime hâli üzere kalmıştır. (M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı: Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Efendi*, Şûle Yayınları, İstanbul 1998, s. 165). Halil İnalçık, bu fetvanın farazi bir temele dayandırıldığını belirtmektedir. (Halil İnalçık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 23/24, (1969/1970), pp. 233, 248-249; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 73, 74).

nüllü olarak teslim olan Dimetoka, Berat, Mora ve Epir'deki Rum despotluk merkezleri, Aynaroz yarımadası (Athos Dağı Manastırları), Mistra, Arta, Yanya vs. şehirlerde bu uygulamayı görmek mümkündür. Mesela, 1417'de Osmanlı topraklarına katılan Berat'ta 20 dolayındaki kilise Arnavutlara bırakılmış ve Osmanlı idarecileri kendileri için yeni bir cami (Kızıl cami) yapmışlardır. Aynı şekilde, 1430'da direnmeksizin teslim olan Yanya'da 25 kilise ve 5 manastır yerli Rumlara bırakılmıştır. Buna karşılık, 1611 yılında eski Tırhala piskoposu Dionisius Skylosophos'un öncülüğünde meydana gelen isyandan sonra Yanya'daki bazı kilise ve manastırlara el konulmuş ve camiye çevrilmiştir.²⁴ Keza, Bulgaristan'da da şehirlerin çoğu sulhen teslim olduğundan kilise ve manastırlar Hıristiyanlara bırakılmış ve Müslümanlar için yeni ibadethaneler yapılmıştır.²⁵ Sulhen teslim olan şehirlerde Sultandan izin almak koşuluyla kilise, havra ve manastırların tamiri ve müceddeden inşası mümkündür.

Uygulamadaki örneklerle geçmeden önce ferman, kanunnâme ve fetva literatürü vs. kaynaklarda kilise, havra ve manastırlarla ilgili hususlara göz atmamız elzemdir.²⁶ Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra Galatalılara verdiği ahidnâmesinde "*Kabul eyledim ki kendülerin âyinleri ve erkânları ne vechile câri ola gelirse yine ol üslûb üzere âdetlerin ve erkânların yerine getireler. Ve kiliseleri ellerinde ola, okuyalar âyinlerince. Amma çan ve nâkus çalmayalar. Ve kiliselerin alub mescid etmeyem. Bunlar dahi yeni kilise yapmayalar.*"²⁷ şeklinde ferman buyurmuştur. Yine, Yavuz Sultan Selim dönemine ait 1516 tarihli Bosna Livası Kanunnâmesi'nde "*Ba'zı yerlerde kadîm kâfir zamânından berü kilise olmayan yerlerde kilise ihdâs olunmuş,*

24 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 170; Giakoumis-Egro, "Ottoman Pragmatism...", s. 86; Giakoumis, "Dialectics of Pragmatism...", s. 89.

25 Machiel Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, (Çev. İlnur Koyalı), Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 10.

26 Literatürde Bursa'nın fethinden sonra Orhan Gazi'nin Yahudilere havra kurma izni verdiği rivayeti yaygın olarak tekrarlanmaktadır. [Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler...*, s. 117; Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 12; Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 132, 133; Ali Bakkal, "İnanç Özgürlüğü Açısından Mâbetlere ve Mânevî Değerlere Saygı", *İnsan Hakları ve Din (Sempozyum) Bildiriler, 15-17 Mayıs 2009, Çanakkale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Çanakkale 2010*, s. 214; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 46]. Ancak, bu durum şüphelidir ve bunun ayakta kalmış olan Ets ha Hayim Sinagogu olduğu da belirtilmektedir. (Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 287 not 29.) Yine Macarlar ve Osmanlılar arasındaki savaşta arada kalan Sırp Kralı Brankovitch'in Macar Kralı Jan Hunyad'a (Hünyadi Yanoş) gönderdiği bir heyetle savaşı kazanmaları durumunda kendilerine nasıl davranacakları sorusuna "Sırbistan'ın her tarafında Katolik kiliseleri tesis ettireceği" cevabı aldığını, aynı sorunun yöneltildiği Fatih Sultan Mehmed'in ise "her caminin yanında bir kilise inşa edilecek" diye cevap verdiği şeklinde tekrarlanan bilgiler mevsuk değildir ve şer'i hukuka aykırıdır. [Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. I, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1338/1922, s. 127; Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi...*, s. 166; Bakkal, "İnanç Özgürlüğü Açısından...", s. 214].

27 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 1, İstanbul 1990, s. 477; Akman, "Kilise ve Havraların...", s. 138; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 76, 77. Krş. Mahmut H. Şakiroğlu, "Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 14, S. 25, 1983, s. 218, 219; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 58, 104.

anın gibi cedîd ihdâs olunmuş kiliseler yıkdırılıp ve içinde oturup, tecessüs-i ahvâl idüb diyâr-ı küffâra haber eden keferenin ve papasların muhkem haklarından geline ve siyâsetler oluna. Ve yollarda haçlar vaz' olunmuş, hedmolunup min-ba'd itdirmeyeler. Ve iderlerse idenlere siyâset oluna. Ve kanğı kadının kadılığında olup men' ü def' etmeye, azline sebep ola."²⁸ ifadeleri Osmanlı sultanlarının kiliselere yönelik tavrı konusundaki en sert örneklerden biridir. Aynı emirler Kanunî Sultan Süleyman döneminde 1530 ve 1542 tarihli Bosna Livası Kanunnâmelerinde de tekrar edilmiştir.²⁹ Burada Katolik kiliseleri ve papazlarının kast ediliyor olması izahtan vârestedir. Ancak, kanunnâme Osmanlı Devleti'nin nev-zuhur kiliseler konusundaki umumî tavrını gösteren örneklerden biridir.

Osmanlı fetva literatüründe de şehirlerde yeni kiliselerin ihdasına cevaz verilmediği ve mevcut olanların aslına uygun olarak tamiri konusunda ise Sultanın izin verme yetkisine sahip olduğu vurgulanmıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamlarından biri olan Molla Hüsrev'e (1460-1480) göre Dâr-ı İslâm'da, *bîa*, *kenîse* ve *beyt-i nâr* ihdas edilemezdi, yıkılmış olan mabedlerin yeniden inşası ise caizdi.³⁰ Keza, Osmanlı hukukunun önemli şahsiyetlerinde biri olan İbrahim el-Halebî (ö. 1549) de "Diyarımızda Nasârâ mabedi (bîa)³¹, Yahudi mabedi (kenîse)³² ve Mecusi mabedi (sûmia) ihdas etmek caiz değildir. Münhedim (yıkılmış) olanlar ise bir başka yere nakledilmeden yapılabilir." şeklinde görüş belirtmiştir.³³ Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin (1545-1574) fetvalarında da İslam şehirlerinde yeni kilise ihdasının caiz olmadığı ve

28 Ömer Lûtfî Barkan, *XV. ve XVI. üncü Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Birinci Cilt: Kanunlar*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1943, s. 397; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 3, İstanbul 1991, s. 377, 378; *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992, s. 62, 63; Akman, "Kilise ve Havraların...", s. 139; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 289, 312; Zafer Gölen, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten*, c. LXV, S. 242, Nisan 2001, s. 226. 1530 Tarihli Bosna Livası Kanunnâmesi için ayrıca bkz. Mehmet Emin Yardımcı, *15. ve 16. Yüzyılda Bir Osmanlı Livası: Bosna*, Kitapyayinevi, İstanbul 2006, s. 183-188.

29 *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, s. 66, 70, 71; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 6, İstanbul 1993, s. 425, 444.

30 Kılıç, "Osmanlı Fetvâ Literatüründe Gayrimüslimlere...", s. 78; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 105.

31 Bîa terimi kilise anlamında olmakla birlikte, Osmanlı terminolojisinde ve fetva literatüründe havra yerine kullanıldığı da görülmektedir. Menteşizâde Abdürrahim, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, tsh. İbrahim Saib, c. 1, [Darü't-Tibaatî'l-Âmire (Matbaa-i Âmire)], İstanbul 1243 (1827), s. 78.

32 Aramice'de toplanma yeri anlamındaki *kenîşa* teriminden gelen kenise, Arapça'da hem kilise, hem de havra yerine kullanılmıştır. Osmanlı terminolojisinde de kenise terimi, havra ve sinave/sinavi terimlerinin yanı sıra, Yahudi mabetlerini ifade etmek için kullanılmıştır. (Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 74 not 104, 286). Keza, Osmanlı terminolojisinde Yahudi ibadethaneleri için kilise tabirinin de kullanıldığı görülmektedir. [Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1795)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 10-12; Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyâsetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 255].

33 Kılıç, "Osmanlı Fetvâ Literatüründe Gayrimüslimlere...", s. 78; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 105.

sonradan yapılmış olanların yıkılması gerektiği çeşitli vesilelerle tekrarlanmıştır.³⁴ Ancak, Ebussuud Efendi'nin sonradan ihdas edilen kiliselerin yıkımını, ilgili yerde Cuma namazı kılınması ile ilişkilendirdiği görülmektedir. Ebussuud Efendi, fethe-dilen bir kale varoşuna yerleşen Gayrimüslimlerin eskiden burada kiliseleri olduğu iddiasıyla kilise inşa etmelerini caiz görmemiş ve kalede Cuma namazı kılındığı tak-dirdede yıkılması gerektiğine hükmetmiştir. Aynı şekilde, Cuma namazı kılınıp, mek-tep olan ve Kuran-ı Kerim okunan kasabalarda da zimmilerin sonradan inşa ettikleri kiliselerin yıkılması gerektiğini belirtmiştir.³⁵ Keza, Müslüman ve Gayrimüslimlerin karma olduğu köylerde mescit bulunması halinde sonradan inşa edilen kiliselerin yıkılması gerektiğine hükmetmiştir.³⁶ Dolayısıyla Ebussuud Efendi'nin fetvalarında şehirlerde ve Cuma namazı kılınan köylerde yeni mabet inşa edilemeyeceği hükmü esastır. Ancak, bu fetvalar mefhum-u hilafıyla düşünüldüğünde ahalisinin tamamı Gayrimüslim olan yerlerde yeni kilise yapılmasının mümkün olduğu ihsas olunmak-tadır. Ebussuud Efendi'nin böyle bir fetvası olmamakla birlikte, daha sonraki dönem-lerdeki şeyhülislamlar bu yönde fetvalar vermişlerdir. Mesela, Çatalcalı Ali Efendi (1674-1686), "*Ahâlisi zimmîler olan bir cezîrede kefereden bir tâife izn-i sultânî ile sâkin olduklarında cezîre-i mezbûrede bir kenîse ihdas etmek murad eyleseler şer'an men' olunurlar mı? Elcevap: Olunmazlar.*" ve yine "*Bilâd-ı İslamiyyeden ba'îd olub ve etrafında ehl-i İslam olmayub cümle ahâlisi zimmîler olan karye ahâlisi karye-i mezbûrede kenise ihdas (etmek) murad eyleseler mezburlar şer'an mâni' olunurlar mı? Elcevap: Olunmazlar.*" şeklindeki fetvalarıyla ahalisi zimmî olan adalar ile İslam şehirlerinden uzakta olup etrafında Müslüman (köyü) olmayan ve ahalisi tamamen zimmîlerden oluşan köylerde Sultanın izni ile yeni kilise yapılabileceğini belirtmiş-tir.³⁷ Benzer fetvalar, Şeyhülislam Yasincizâde Abdülvahab Efendi³⁸ (1828-1833) ve

34 "Mes'ele: Bir kilise hin-i fetihde Müslümanlar mâlik olduktan sonra, nasâra iştirâ edip geri kili-se eylemeye kâdir olurlar mı? Elcevap: Olmazlar, mümkün değildir"; "Mes'ele: Hind-i zimmiye, mahrûsa-i Konstantiniyye'de Amr-i Müslimden iştirâ eylediği mülk kilise-i mu'attalasını kilise ittihâz edip, vakfiyye yazdırıp, kilise-i merkûmu ibadet-i nasâra üzere vakf eyleyip, teslim ile'l-mütevellî edip, lüzûmuna hükm olunup, hükkâm-ı ehl-i İslâm'dan bazı kimseler imzâ eyleseler, zikr olunan vakıfnâme ma'mulün bihâ olur mu? Elcevap: Vakıfnâme bâtil-ı mahzdır. Emsâr-ı müsliminde (Müslü-man şehirlerinde) kilise binâ etmek nice nâmeşrû ise, memlûke olan kilise-i mu'attalayı kilise ittihâz etmek nâmeşrû idüğü kütüb-i fetâvâda mestûr iken, anı bilmemeğe binaen yazılmıştır ve imzâ olun-muştur." Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin...*, s. 165, 166.

35 "Mes'ele: Pâdişâh-ı İslam fethettiği kalenin varoşunda kilise olmayıp, ba'dehu kefer gelip mütemek-kin olup "evvelden bizim bunda kilisemiz var idi" deyu kiliseler ihdas etseler, Müslümanlar kal' ettir-meğe (yıkıtmaya) şer'an kâdir olurlar mı? Elcevap: Olurlar, kalede Cum'a kılınırsa"; "Mes'ele: Cum'a namazı kılınıp, mektep olan ve Kuran-ı azim ta'lim olunan kasabada, zimmîler bir hâdis kilise ihdas eyleseler kal'i lazım olur mu? Elcevap: Olur". Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin...*, s. 166.

36 "Mes'ele: Müslümanlar ve zimmîler mahlût olan karyede, zimmîler ihdas ettiği kiliseyi hâkim-üş-şer' yıktırmağa kâdir olur mu? Elcevap: Mescid var ise olur". Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin...*, s. 166.

37 Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Cild-i Evvel, Açıklayan: H. Necati Demirtaş, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2014, s. 277; Kılıç, "Osmanlı Fetvâ Literatüründe Gay-rimüslimlere...", s. 78, 79; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 105, 106.

38 "Ahalisi zimmîler olan bir karyede kefereden bir tâife izn-i sultânî ile sâkin oldukları karyede keni-

Mekkizâde Mustafa Asım Efendi³⁹ (1818-1819, 1823-1825 ve 1833-1846) tarafından da verilmiştir. Keza, ahaliyi karma olan ve cami olan köylerde sonradan ihdas edilen kiliselerin yıkılması gerektiği hususunda Çatalcalı Ali Efendi ve Abdürrahim Efendi (1715-1716) de Ebussuud Efendi ile aynı mealde fetvalar vermişlerdir.⁴⁰ Öte yandan, bir kilisenin hâdis olduğu, yani sonradan inşa edildiği için yıkılması gerektiğine dair Müslümanların şikâyeti durumunda şeyhülislamların verdikleri fetvalar, söz konusu kilisenin yıkılabilmesi için sonradan ihdas edildiğinin ispatlanması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ebussuud Efendi⁴¹ ve Hacı Feyzullah Efendi'nin⁴² (1688, 1695-1703) fetvalarında görüldüğü üzere bir kilisenin kadim veya hâdis olduğuna dair Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasında bir anlaşmazlık zuhurunda Müslümanlar tarafından sonradan ihdâs edildiğine dair açık bir delil gösterilemediği takdirde kilisenin kademine hükmedilip Gayrimüslimler elinde bırakılması gerektiği belirtilmiştir. Burada kadimlikten kastedilen şudur: “kadimî kenise oldur ki kablelfetih kenise olub badelfetih dahi ol vechile ellerinde ibka oluna. Eğer münhedim oldu ise izn-i hâkim ile iade edilmiş ola.”⁴³ Öte yandan, fetva literatüründe şehirlerde ve karma köylerde

se ihdâs itmek murad etseler memnû' olurlar mı? Elcevap: Olmazlar.” Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayûn (HAT), No.1006/42212-A, tt. 29 Zilhicce 1246 (10 Haziran 1831).

39 “Bilâd-ı İslâmiyeden ba'd olub ve etrafında ehl-i İslam olmayub cümle ahâliyi zimmiler olan karye ahâliyi karye-i mezbûrede kenise ihdâs murad eyeseler mezburlar men' olunmak lazım olur mu? Elcevap: Olmazlar.” BOA, HAT, No. 775/36351-B, tt. 29 Zilhicce 1248 (tt. 19 Mayıs 1833); BOA, HAT, No. 775/36353-A, tt. 29 Zilhicce 1250 (tt. 28 Nisan 1835); BOA, HAT, No. 776/36409-F, tt. 29 Zilhicce 1250 (tt. 28 Nisan 1835). Ayrıca bkz. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 303.

40 Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, s. 278; Menteşizâde Abdürrahim, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, s. 78.

41 “Bir şehir yandıktan keferenin kilisesi bile yanıp, ba'dehu tamir etmek dilediklerinde Müslümanlar, kilise-i mezbûre hâdis idüğünü şühûd-i 'udül ile isbât edip ta'mir ettirmemeğe kâdir olur mu? Elcevap: Olurlar, eğer tamam beyyine-i âdile ile isbât ederlerse, amma yanmadan ta'arruz olunmamak ne sebebdendir beyan olunmak lâzımdır. Bu sûrette: Zikr olunan kilisenin hudûsünü, Müslümanların bazısı şehâdet eyeseler makbul olur mu? Elcevap: Tamam âdiller ise, te'hîr-i şehâdete özürleri olucak olur. Bu sûrette: Kilisenin Müslümanlar hudûsüne, kefereden kademine beyyine ikâmet eyeseler, şer'an kangısı evlâdır? Elcevap: Kidem beyyinesi evlâdır, şehir sulhen feth olucak.” Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussu'ud Efendi'nin...*, s. 167.

42 “Bilâd-ı İslâmiyeden bir beldede vakıa olup ehl-i zimmet yedlerinde olan kenise için müsliminden birkaç kimesneler “Belde-i mezbûre anveten fetholunmakla kenise-i merkûmenin ibkâsı caiz değildir” deyu dava ettiklerinde kenise-i merkûmeye mutasarrıf olan zimmiler “Belde-i mezbûre sulhen fetholunup kenise-i merkûme ehl-i zimmet yedlerinde ibkâ olunmuşdur” deyip tetâvül-i ahd sebebiyle vakt-i fethi idrak eder kimesne olmamakla şehâdet mümkinine olmayıp ve ulema yedlerinde anveten ya sulhen fetholunduğuna mevsûk-bih eser dahi olmasa ehl-i zimmet aslen mütemessik oldukları ecilden kavil yeminleriyle ehl-i zimmetin olup belde-i mezbûre arz-ı sulh ve kenise-i merkûme zimmiler yedlerinde ibkâ kılınır mı? Elcevap: Kılınır. Bu sûrette: Belde-i mezbûre şer'an arz-ı sulh kılındıktan sonra ehl-i İslâmdan bazı kimesneler “Kenise-i merkûme belde-i mezbûre fetholunup emsâr-i müsliminden olduktan sonra ihdâs olunmakla men'î lazımdır” deyu dava edip zimmiler dahi “Kadim olup hin-i sulhde yedimizde ibkâ olunmuşdur” deseler kavil hangisininindir? Elcevap: Kavil zimmilerindir, ba'de'l-feth ihdâs olunduğuna beyyine lazimedir, ikâmet olunursa men olunurlar, ikâmet-i beyyineye imkan olmasa zimmiler yedlerinde ibkâ olunur.” Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Fezziye*, Haz. Süleyman Kaya, Klasik, İstanbul 2009, s. 125, 126.

43 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 45; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), c. I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995, s. 175, 176; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 290.

çan çalınmasına cevaz verilmediği görülmektedir.⁴⁴ Ebussuud Efendi, Müslüman mahallesindeki kilisede çan yerine tahta tokmak çalınmasından Müslümanların rahatsız olması durumunda engellenmesinin uygun olduğuna dair fetva vermiştir.⁴⁵

Osmanlı fetva literatüründe fetih döneminde Gayrimüslimlerin tasarrufunda bırakılan kilise, havra ve manastırların zaman içinde *müşrif-i harab* veya *mail-i inhidam* olması veyahut çeşitli sebeplerle yıkılması ya da yanması durumunda, *vaz'-ı kadîmi üzere* (aslına uygun olarak); *ke'l-evvel*; *vaz'-ı kadîmden asla bir nesne ziyâde etmeksizin* ya da *vaz'-ı kadîmi üzere bilâ-terfi' ve lâ tevsi'* (aslına uygun olarak yükseltmeksizin ve genişletmeksizin) tamirine ruhsat verildiği görülmektedir.⁴⁶ Bu formülasyon 19. yüzyıl ortalarına kadar standart olarak kullanılmıştır.⁴⁷ Nitekim Çanakkale'de de –sonradan ihdas edilmiş olan– kilise ve havraların 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısında tamiri söz konusu olduğunda bu tabirlerin klişe olarak kullanıldığını belirtmemiz gerekir. Öte yandan, bu fetvalara rağmen *vaz'-ı kadîminden ziyâde* bina ihdas edilmesi, kilisenin yükseltilmesi veya genişletilmesi, hatta köşk veya *zulle* (gölge) eklenmesi durumunda sonradan ilave edilen kısımların yıkılması gerekiyordu.⁴⁸ Ebussuud Efendi'ye göre tamirat esnasında eski malzemenin kullanılması gerekiyordu.⁴⁹ Keza, kiliselerin yerinin değiştirilmesi veya başka yere nakledilmesi de yasaktı.⁵⁰ Kilisenin avlusu ve müştemilatındaki papaz odası, mektep gibi binalar için de aynı hususlar geçerliydi. Ayrıca, papaz odalarının kiliseye bitişik yapılması kilisenin büyü-tülmesi şeklinde değerlendirildiğinden yıkılması gerektiğine hükmediliyordu.⁵¹

Hıristiyan ve Yahudilerin evlerinde “ref'-i savt etmeksizin” (yüksek ses çıkarmadan) İncil ve Tevrat okumalarına ve mahalle çocuklarını toplayıp İncil ve Tevrat talim ettirmelerine cevaz veriliyordu. Ancak, bir eve suret ve tasvir koymak, mum yakmak veya mihrap ekleyerek kilise ittihası veya bir evin havraya dönüştürülmesi yasaktı.⁵²

44 Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin...*, s. 151; Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, s. 279.

45 Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin...*, s. 151.

46 Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin...*, s. 168; Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, s. 278, 279; Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, s. 125; Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü'l-Fetâvâ*, Haz. Süleyman Kaya vd., Klasik, İstanbul 2011, s. 180, 181.

47 Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 302; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 108-111.

48 Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, s. 279; Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, s. 126; Menteşizâde Abdürrahim, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, s. 78.

49 Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin...*, s. 168.

50 Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 296.

51 Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin...*, s. 168.

52 Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, s. 126; Menteşizâde Abdürrahim, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, s. 78, 79; Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı*, s. 44; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 288, 316; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 64. Abdürrahim Efendi'nin bu konudaki fetvası şöyledir (aynı yer): “*Dariüislam'da vaki' bir kasabada bir vakf Yahudi hanede icâre ile Yahudiler sakin olub büyüt-u müteaddidesinden bir beyti mevzû-u salât ittihas idüb ol beytde ictima idüb ayinleri üzere ibadet idüb ol beyti bi'a ittihas eyleseler hâkim mezburları men'e kâdir olur mu? Elcevap: Olur.*” Fener'de kilise ittihas edildiği anlaşılan bir kulenin “*Dari*

Buna karşılık, vaftiz, cenaze, hastalık vs. vukuunda dışarıdan papaz getirilmesine izin veriliyordu.⁵³ Mesela, 1578 yılında Tatarpazarcık'tan geçen Stephan Gerlach, kasabada 30 hane dolayında Hıristiyan nüfus olduğunu, kiliseleri ve papazları olmadığını ve çocuklarını vaftiz ettirmek veya nikah kıydırmak isteyenlerin Filibe'den veya başka bir yerden papaz getirmek zorunda olduklarını aktarmıştır.⁵⁴ 18. yüzyıl sonlarında Varna'ya bağlı Hacıoğlu Pazarcık kazasında Hıristiyanların papazlar nezaretinde evlerde toplanarak İncil okudukları yönündeki şikâyet üzerine, mesele Sultan'a kadar intikal etmiş ve bunun meşru olduğu belirtilip, yerel yöneticilere papazların engellenmemesi emredilmiştir.⁵⁵

17. yüzyıl sonlarına kadar uygulamadaki örneklere bakıldığında, fetihten önce mevcut olup, zamanla harap olduğu tahkik edilen kiliselerin şer'î hüccet verildikten sonra *vaz'-ı kadîmisi üzre; vaz'-ı aslîsinden ziyâde taş u kireç sarf olunmadan; vaz'-ı aslîsi üzre kendü taşı ve toprağı ile; vaz'-ı aslîsinden ziyâde taş u kireç ü toprak ilhâk olunmaksızın; vaz'-ı aslîsinden ziyâde taş u kireç ve sâyir kerâste harc u sarf olunmadan ve ziyâde nesne ihdâs olunmadan; kendü takazı ile vaz'- kadîmisi üzere* tamir edilmesine dair Divân-ı Hümâyûn'dan emir verildiği ve kadıların bu konuda uyarıldıkları görülmektedir.⁵⁶ Ancak, tamir esnasında eski malzemenin kullanılması usulü Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı döneminde (1689-1691) terk edilmiş ve yeni malzeme kullanımına izin verilmeye başlanmıştır.⁵⁷ Nitekim Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi (1718-1730) kârgir yerine ahşap malzeme kullanılarak tamir edilen ve eskisinden daha alçak yapılan bir kilise kubbesinin tarz-ı kadîminden farklı yapıldığı için yıkılamayacağına hükmetmiştir. Keza, binanın tamirinde kendi enkazının yetmemesi durumunda dışarıdan kereste ve sair malzeme getirilebileceğini belirtmiştir.⁵⁸ Bununla birlikte, *vaz'-ı kadîm ve heyet-i asliyesi üzere* tamir hususundaki hassasiyet Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir.⁵⁹

İslâm'da kefare tayifesinin fethi hakanîden beru yedlerine terk olunan keniselerden maada müceddeden kenise ihdâs ve bir mahallî kenise ittihaz eylemelerine bir vechile mesağı şer'î (olmadığı)" için 1725 yılında yıkılmasına karar verilmiştir. (Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı*, s. 81, 82).

53 BOA, Hâriciye Nezâreti, Mektubi Kalemi (HR.MKT), No. 54/24; 26 Rebiülevvel 1269 (7 Ocak 1853).

54 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü: 1577-1578*, 2.Cilt, Ed. Kemal Beydilli, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 830, 831.

55 Gradeva, "Ottoman Policy towards...", s. 27.

56 *85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/ 1630-1631 (1632)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 84, 85, 89, 90, 93, 94, 228, 229, 266, 285; Ahmed Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)*, 2. Bsk. Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 36, 37.

57 Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin...", s. 233; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 294.

58 Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü'l-Fetâvâ*, s. 181.

59 Kilise ve havraların tamir süreci ve prosedürü için bkz. Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise..." s. 258-262; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 292-299; Gradeva, "From the Bottom Up...", s. 145-160; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 111-127.

16. ve 18. yüzyıllarda, sonradan inşa edildiği ve kadim olmadığı anlaşılan kilise ve havraların yıkılmasına ve şer'î ilam, hüccet, fetva ve Sultanın onayı alındıktan sonra tamir edilen mabetlerin tamirden sonraki keşfi esnasında aslına uygun olmadan tamir edildiği, genişletildiği, farklı malzeme kullanıldığı (17. yüzyıl sonuna kadar), vs. durumların tespit edilmesi halinde ilgili kısımların yıktırılıp yeniden yaptırılmasına dair pek çok örnek vardır.⁶⁰ Ayrıca, bir kilisenin izinsiz tamir edildiği, rüşvetle tamir izni alındığı veya yine kadıya rüşvet verilerek sultanın izni olmadan tamir edildiğinin anlaşılması ve türlü yolsuzluklara meydan verildiğinin tespiti durumunda cüret edenlerin hapsi ve keşif yapılarak binaya yapılan eklentilerin yıkılmasına dair de örnekler mevcuttur.⁶¹ Buna karşılık, kâğıt üzerindeki hassasiyete rağmen, kırsal bölgelerdeki bazı kiliselerin (Manastır ve Kiçevo arasındaki Nikola Topliçki Kilisesi ve Arbanasi Rojdestvo Hristovo Kilisesi) ve özellikle manastırların içinde bulunanların (Filibe yakınlarındaki Baçkova Manastırı, Karadağ Piva Manastırı, Taşlıca Manastırı, Eğriboz Aya Yorgi Arma Manastırı vs.) genişletildiği görülmektedir.⁶²

Buraya kadar aktardığımız hususlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde Osmanlı Dönemi'nde gerek sulhen, gerekse anveten fethedilen şehirlerde yeni kilise ve havra yapımının şer'an mümkün olmadığı, ahalisinin tamamı Gayrimüslim olan ada ve köylerde ise Sultanın iznine bağlı olarak yeni kilise (hatta manastır) yapılmasının mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde yeni kurulan şehirlerle ilgili olarak fetva literatürü ve fermanlarda ise herhangi bir kayıt yoktur. Ancak, teorik açıdan yeni kurulan şehirlerde de kilise ve havra yapımına resmî izin verilmesi mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte, uygulamaya bakıldığında yeni kurulan şehirler bir yana, gerek sulhen teslim olan, gerekse anveten fethedilen şehirlerde sonradan pek çok yeni kilise ve havra; keza kırsal kesimde, özellikle Rumeli'de yeni kurulan derbent köylerinde kiliseler, dağlık bölgelerde ise manastırlar dahi inşa edildiği görülmektedir. Mesela, 1412'de Şumnu civarında Sveta Bogoroditsa (Azize Meryem Ana) Kilisesi adıyla yeni bir kilise yapılmıştır.⁶³ Teselya'nın fethinde de Turahan Bey, Yenişehir'in yanı sıra Rumlar için Turnavos şehrini kurmuş ve –sonradan Paşa Kilisesi adı verilen ve 1930'lara kadar ayakta kalmayı başaran– bir de kilise yaptırmıştır.⁶⁴ Ayrıca, 16-18. yüzyıllarda Hezargrad (Razgrad), Tatarpazarcık, Rusçuk, Yenişehir,

60 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 175, 176, 211; 85 Numaralı Mühimme Defteri, s. 432; Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 44; Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı*, s. 81, 82; Ahmed Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan*, s. 32, 33, 39, 47, 48, 58; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 289-292; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 99-104, 108-127.

61 Ahmed Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan*, s. 54, 58; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 127-129.

62 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 196-200.

63 Gradeva, "Ottoman Policy towards...", s. 20, 21. Gradeva, bu kilisenin fetih sırasında yıkılmış olan küçük bir manastır yerine yapılmış olabileceğini belirtmektedir.

64 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 195. Ahalisinin tamamı Hıristiyan olduğu varsayımından hareketle bunun şer'î hukuka uygun olduğu söylenebilir.

Saraybosna, Mostar, Uzuncaabad-ı Hasköy, Köprülü, Çanakkale gibi yeni kurulan veya Osmanlı döneminde köyden kente dönüşen şehirler ile Balıkesir gibi eskiden mevcut olan ve hatta anveten fethedilen Kandiye gibi şehirlerde bile yeni kiliselerin yapıldığı görülmektedir. Keza, Eğriboz, Attica ve Atina civarındaki köylerle bilhassa Balkanlarda yaygın olan derbent köylerinde çok sayıda yeni kilise yapılmıştır. 16. yüzyılda Sirem Sancağı'nda Fruška Gora (Frenk Ormanı)'da –bir kısmı Macar hâkimiyeti döneminden kalmış yıkık manastırlar üzerine yapılmış olması muhtemel– 20 dolayında yeni Sırp manastırı inşa edilmiş ve adeta ikinci bir Aynaroz bölgesi ortaya çıkmıştır.⁶⁵ Gradeva, Bosna'da Rmanj, Tavna, Lomnica, Papraza, Ozren, Moştaniça ve Gostoviç manastırlarının 16. yüzyılda inşa edildiğini ve Saraybosna'da 16. yüzyıl ortalarında yapılan ve 1616'dan itibaren takip edilebilen bir de Ortodoks kilisesi olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu duruma bölgede Katolikliğe karşı Ortodoksluğu güçlendirmek ve Osmanlılarca iskân edilen Ortodoks (Ulah) nüfusun ihtiyaçlarını gidermek için göz yumulmuştur.⁶⁶ Arnavutluk'ta da Gjirokaster'de Jorgucat Aya İlyâ Manastırı (16. yüzyıl), Ardeniçe Manastırı (tt. 1690) ve Aya Kosmas Manastırı (1814) yeni yapılan manastırlardandır.⁶⁷ Gradeva, yerel bir Bulgar kaynağında (tt.16-17.yüzyıl) Sultanın Hıristiyanlara kilise izni verdiği ve buna dayanarak Sofya civarında 300 kilise ve 15 manastır yapıldığının yazılı olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, şer'î hukuk doğrultusunda nüfusu karma yerlerde bunların tamir veya müceddeden inşa olabileceği, ahali tamamen Hıristiyan olan yerlerde ise yenilerinin yapılmış olabileceği kanaatinde dir.⁶⁸ Yine, Bulgaristan'da çoğunluğu 15 ve 16. yüzyılda yeniden yapılan 150 manastır olduğu belirtilmektedir.⁶⁹ Öte yandan, 1801 yılında Aynaroz yarımadasındaki Zograf Manastırı'nda eski kilisenin yanı başına yenisi yapılmıştır.⁷⁰ Kiel'e göre Balkanlarda Osmanlı döneminde yapılan kiliselerin sayısı, Osmanlı öncesinden kalma kiliselerden fazladır.⁷¹ Yahudi mabetlerine gelince; fetih sırasında birkaç havra olduğu tahmin edilen İstanbul'da 16. ve 17. yüzyılda düzinelerce havra ortaya çık-

65 Bu örnekler için bkz.Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 192-196; Machiel Kiel, "Hrâzgrad-Hezârgrad-Razgrad in the Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria", *Turcica*, Vol. XXI-XXIII, 1991, p. 550, 551; Kiel, "Central Greece in the Suleymanic Age...", 403-413; Machiel Kiel, "Tatar Pazarcık. A Turkish Town in the Heart of Bulgaria, Some Brief Remarks on its Demographic Development 1485-1874", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 257; Gradeva, "On Zimmiis and Their Church Buildings...", s. 184-198; Gradeva, "Orthodox Christians and Ottoman Authority...", s. 19.

66 Gradeva, "Ottoman Policy towards...", s. 28. Ayrıca bkz. Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 195. Zafer Gölen de Saraybosna'da ilk Ortodoks manastırının 1533'de inşa edildiğini ve 16. yüzyıl ortalarında beş Ortodoks manastırı daha yapıldığını aktarmaktadır. Gölen, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te...", s. 224.

67 Giakoumis–Egro, "Ottoman Pragmatism...", s. 87,88, 96,97; Giakoumis, "Dialectics of Pragmatism...", s. 91,92, 101,102.

68 Gradeva, "Ottoman Policy towards...", s. 26.

69 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 182; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 289. Kiel, bu sayının 68 olduğunun da iddia edildiğini belirtmektedir.

70 Gradeva, "Ottoman Policy towards...", s. 25.

71 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 193.

muştır.⁷² Aynı şekilde, fetih öncesinde ancak birkaç havra olabileceği tahmin edilen Edirne'de 1744 tarihli Ahkâm Defteri'nde 11 havranın tamirine izin verildiği görülmektedir. 1478'de hiç Yahudi nüfusu bulunmayan Selanik'te ise 1550'de 22 adet sinagog kaydedilmiştir.⁷³ H. 1022 (1613) tarihli Selanik Livası tahrir defterine göre Selanik'teki sinagog sayısı 27'ye ulaşmıştır. Keza, Safed, Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde yalnızca 3 havra varken 17. yüzyıla kadar havra sayısı 32'ye çıkmıştır.⁷⁴ Çanakkale de sonradan havra inşa edilen şehirlerden biridir. Bu tür örnekler çoğaltılabilir. Ahalisinin tamamen Gayrimüslim olduğu ve Müslümanlardan uzak bir bölgede oldukları farz edilen köyler (ve manastırlar) için şer'î bir dayanak bulmak mümkün ise de yukarıda belirttiğimiz kırsal bölgelerdeki kilise ve manastırlar için verilmiş resmî bir ruhsat örneği bugüne kadar tespit edilememiştir. Ayrıca, şehirlerde de yeni bir kilise ve havra yapımına herhangi bir Sultan tarafından izin verildiğini gösteren bir ferman yoktur. Nitelik açısından Çanakkale'ye benzeyen Rumeli ve Anadolu'da bazı şehirlerde yeni mabetlerin ortaya çıkış süreci şöyle gelişmiştir:

15. yüzyıl ortalarında (fetihten sonra) Filibe yakınlarında kurulan Tatarpazarcık'ta tahrir defterlerine göre 1516 yılında yalnızca bir, 1570 yılında ise yirmi sekiz Gayrimüslim hanesi mevcuttu. Yukarıda belirtildiği üzere, 1578'de buradan geçen Stephan Gerlach, Hıristiyanların kilisesi ve papazları olmadığını kaydetmiştir. 17. yüzyıl başlarında Yahudiler, 17. yüzyıl sonunda ise Ermeni tüccarlar şehre yerleşmiştir.⁷⁵ 17. yüzyılda inşa edilen ve şehirdeki ilk Hıristiyan mabedi olan Sv. Bogoroditsa (Panaya/ Meryem Ana) Kilisesi'ne ait en eski kayıt 1680 yılına aittir. 110 no.lu Mühimme defterinden anlaşıldığına göre 1698 yılında Varoş mahallesinde bulunan bu kilise, harap olduğu için tamir talebinde bulunulmuştur. 1712 yılında ise avlusuna bir de papaz evi inşa edilmiştir. Yarı gömülü olarak ve ahşap malzemenin inşa edilmiş olan bu kilise, birkaç kez tamir edildikten sonra 1837'de taş malzeme ile yeniden yapılmıştır. Öte yandan, bu kilise dışında şehirde bir havra (tt. 1620, en geç 18. yüzyıl başı) ile bir de Ermeni kilisesinin (tt. 17. yüzyıl) ihdas edildiği görülmektedir. Bu mabetler Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar varlıklarını sürdürmüştür.⁷⁶ 1530'ların başında Makbul İbrahim Paşa tarafından kurulan Hezargrad şehrinde ise Bulgar Katolik piskoposu Bogdan Bakşiç'in belirttiğine göre, 1640 yılında 1.600 Türk, 150 Bulgar ve 70 Ermeni hanesi bulunuyordu. Türklerin, üç tanesi güzel, diğerleri daha mütevazı birkaç camisi ile beraber Bulgarların da iki tane kilisesi vardı. Bu iki kilise de keza Osmanlı hâkimiyetinin sonuna dek mevcudiyetini devam ettirmiştir.⁷⁷ Son örneğimiz olan

72 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 202; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 288.

73 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 202.

74 Demirel, "Construction of Churches...", s. 213.

75 Grigor Boykov-Machiel Kiel, "Tatarpazarcığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2011, s. 170, 171.

76 Gradeva, "On Zimmis and Their Church Buildings...", s. 193-197.

77 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 194; Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi...*, s. 37-40. Hezargrad hakkında geniş bilgi için bkz. Kiel, "Hrăzgrad-Hezărgrad-Razgrad...", ss. 495-562.

Balıkesir'de Ermeni kilisesinin ortaya çıkış süreci Şer'iyye sicillerine göre şöyledir: 16. yüzyıl tahrirlerinde Balıkesir'de Ermeni nüfusun varlığına dair işaret yoktur. 1615 yılında Balıkesir'de 24 hane Ermeni nüfus iskân edilmiştir. 1622'de Eskikuyumcular Mahallesi'nde Ermeni Bali'nin kiraladığı bir eve papaz getirip İncil okudukları ve ayin tertip ettikleri için mahalle halkı tarafından yerel makamlara şikâyet edilmişlerdir. 1667'de ise Ali Fakih Mahallesi'nde bir evde gizlice ibadet ederken yakalanmışlardır. Olayın İstanbul'a intikal etmesi üzerine Balıkesir kadısına gönderilen bir fermanla, İncil'in civardaki Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yavaş sesle okunması, evlerinde mihrap, Hz. İsa ve Hz. Meryem'e ait resim bulundurulmaması şartıyla Gayrimüslimlerin ibadetlerini rahatça yapabilecekleri bildirilmiştir. Buraya kadar şer'î hukuk açısından herhangi bir problem yoktur. Ancak, sicillerde yalnızca yedi yıl sonra, 1673'de Balıkesir'deki *Ermeni kilisesinin* tamirine izin verildiği görülmektedir.⁷⁸ Mutaf, ayrıca kadı sicilinde Ermeni kilisesinin tamirine dair iki fetva olduğunu aktarmaktadır.⁷⁹ Yine Mutaf'ın belirttiğine göre ertesi yıl da "*medine-i Balıkesri'de sakin olan Ermeni taifesinin ayin-i bâtilaları üzere mabedhâneleri olan kadîm kenîseleri sakfının mürûr-i eyyâm ile bazı yerleri harab olub*" denilerek çatısının tamirine onay verilmiştir.⁸⁰ Buna karşılık, Ermenilerin 1690-1691'de ikinci bir kilise yapma teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştır. 1852 tarihli bir belgede ise Balıkesir naibine Ermeni kilisesinde çan yerine tahta çalınmasının engellenmemesi emredilmiştir.⁸¹ Dolayısıyla, bu kilise de hâdis olduğu halde yıkılmamıştır.

Öyle anlaşılıyor ki Gayrimüslim unsurlar yeni kilise ve havra inşa edebilmek için şer'î hukuktaki boşluklardan yararlanmayı zamanla öğrenmişler ve türlü yöntemlerle hukukî engelleri aşmayı başarmışlardır. Bunların başında kadıyı ve yerel yöneticileri eski bir harabe üzerinde fetih öncesinde kiliseleri olduğuna veya eskiden kiliseleri olduğu halde yıkıldıktan sonra yeniden yaptıramadıklarına inandırmak gelmektedir. Ayrıca, evlerde mabede dönüştürülmemek kaydıyla İncil ve Tevrat okunmasına şer'an cevaz verilmesinin bu tür mabetlerin ortaya çıkışına yol açan aşamalardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Belirli bir süre bu şekilde kullanıldıktan sonra yıkılması veya harap olması durumunda yöneticilerin değişmesiyle birlikte buranın kadîmi kilise olduğu iddiasıyla tamiri için yeni kadıya başvurulması ikinci aşamayı teşkil etmiş olmalıdır. Buradan sonra ne olduğunu kestirmek güçtür. Kanaatimize göre şehirlerde kilise ve havraların ihdasına ve bunların devamına iki şekilde açık-

78 Abdülmecit Mutaf, "Balıkesir'de İskan Edilen Ermenilerin Yönetim ve Müslüman Halkla İlişkileri", *Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl. 1, S. 1, 2003, s. 73, 74, 78; Mustafa Murat Öntüç, "Balıkesir'deki Ermeni Kilisesi ve Mektep Açma Faaliyetleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 19, 2006, s. 346-349.

79 Mutaf, "Balıkesir'de İskan Edilen Ermenilerin...", s. 78 not 52.

80 Mutaf, "Balıkesir'de İskan Edilen Ermenilerin...", s. 78.

81 Öntüç, "Balıkesir'deki Ermeni Kilisesi...", s. 349.

lama getirilebilir: Birincisi, yerel yöneticilerin müsamahası veya rüşvetle elde edilmesi ve herhangi bir harabe üzerinde eskiden bir kilisenin mevcut olup yıkıldığına dair yaşlı ve yalancı Müslüman şahitler bulunması suretiyle müceddeden inşası için şer'î şartların yerine getirildiği ve İstanbul'dan keşif izni alındıktan sonra gerekli şer'î ilamlar hazırlanarak Sultandan kilisenin yeniden yapımı için ruhsat istendiği söylenebilir. Ayrıca, bu süreçte Müslüman ahalinin de herhangi bir şikâyetle bulunmamış olması gerekmektedir. 1699'da Vidin'de ve 1700 yılında Varna'da yaşanan iki hadise bu tür durumların yaşanmış olabileceğini göstermektedir: Vidin Bulgarları –muhtemelen şehirdeki Bulgar nüfusun artmasına bağlı olarak yeni kurulan mahallelerden birinde yeni bir kilise inşa etmek için– fetihten 303 yıl sonra 1699'da, Vidin kadısına başvurarak kadıdan, fetihten önce veya fetih sırasında yıkılmış olan, ancak o zamana kadar tamir ettirme imkânı bulamadıkları kilisenin yerine müceddeden bir kilise yapılmasına izin veren bir ferman çıkarılması için Divan-ı Hümâyûn'a başvurmasını rica etmişlerdir. Bunun, üzerine Divan-ı Hümâyûn'dan Vidin kadısına reayanın beyanının tahkiki ve durumun bildirilmesi emredilmiştir.⁸² Sürecin devamında ne olduğu meçhuldür. Öte yandan, Varna'da bazı Ermeni tüccarları 1670-1680'de Abdurrahman Efendi Mahallesinde bir zimmîden satın aldıkları bir haneyi uzun süre *misafirhâne* olarak kullandıktan sonra "*kadîmi kilise olduğu iddiasıyla muhtacı tamir olan mahalleri tamir eylemek üzere keşif ve hüccet olunmak için hilâfî inha bir tarikile emr-i şerif almalarile şehadeti zor âdeti müstemirresi olan kimesneler ile ittifak ve ittihat ve haftıyyeten menzil-i mezburu keşif ve kadîmi kilisedir deyû hilâfî vâki şehadet ile hüccet ettirmeleriyle iki camii şerifin beyninde hilâfî Şer'î Şerif müceddeden kilise bina murat itmeleriyle vâkii hali ilâm eyledikleri ecilden...*" Varna kadısına mübaşir, bigaraz Müslimîn tayini ile kilisenin keşfinin yapılp hüccetinin gönderilmesi emredilmiştir.⁸³ Burada önce kadim olduğu iddia edilen kilisede keşif yapılarak hüccetinin gönderilmesi için Sultandan izin alındığı, ardından rüşvet ve yalancı Müslüman şahitler vasıtasıyla sahte bir hüccet hazırlanarak misafirhanenin yerine müceddeden bir kilise inşa edilmeye çalışıldığı ve ancak, binanın iki cami arasında olması sebebiyle durumun Müslümanlar tarafından şikâyet edildiği anlaşılmaktadır. Bu keşfin de akıbetini bilemiyoruz, ancak Varna Müslümanları şikâyetlerini ispatlamışlar ise binanın yıkılıp, buna cesaret edenlerin cezalandırıldığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan, Rumeli'de yerel yöneticilere rüşvet verilmesi; herhangi bir yıkıntı ve temel kalıntısı üzerinde fetihten önce kilise olduğuna tanıklık eden Müslüman yalancı şahitler bulunması; bir yere haç, ikona, ikonostasis parçası vs. kutsal şeylerin gömülüp belirli bir süre geçtikten sonra mucizevî bir şekilde yöneticilerin huzurunda keşfedilmesi gibi örneklerle hukukî zemin hazırlanarak müceddeden kilise inşası için ruhsat alındığı

82 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 189, 190.

83 Ahmed Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan*, s. 47, 48.

ve gerçekte ise yeni kiliseler yapıldığına dair çeşitli iddialar mevcuttur.⁸⁴ İkinci olarak Machiel Kiel'in de vurguladığı üzere Osmanlı yöneticilerinin şartların sevkiyle kamu yararı ve huzuru için *istislâh* kavramından hareketle Osmanlı hâkimiyetinin tesisinden sonra yeni kurulan şehirlerde (ve köylerde) *maslahat-ı amme* ve *nizam-ı âlem* uğruna *siyaseten* yeni kilise ve havra yapımına göz yumdukları veya sözlü izin verdikleri söylenebilir.⁸⁵ Biz aynı durumun eskiden mevcut olan şehirlerde sonradan iskân edilmiş olan Hıristiyan (özellikle Ermeni) ve Yahudi unsurlar için de geçerli olabileceğini düşünüyoruz. Buna göre, gerek yeni kurulan, gerekse eskiden mevcut olan şehirlere yerleş(tiril)en Gayrimüslim cemaatlerin belirli bir büyüklüğe erişmesinden sonra ibadet ve dini konularda sıkıntı çekmelerinden dolayı, kamu yararı ilkesi gözetilerek ve şehrin ekonomik ve ticarî gelişimi adına reayanın dağılmasını önlemek için kendi mabetlerini kurmalarına göz yumulduğunu söylemek mümkündür. Keza, aynı şekilde siyaseten bir bölgenin sadakatini artırmak için de kilise ve manastır inşasına göz yumulmuş olması da muhtemeldir.⁸⁶ Bu sebeple, yeni kilise ve havra inşasında rüşvet, entrika ve hile-i şer'iyeden ziyâde, Osmanlı hoşgörüsü ve pragmatizmi daha makul bir izah tarzı gibi görünmektedir. Başlangıçta resmî izin verilmeden varlığına göz yumulan bu mabetlerin aradan bir süre geçtikten sonra zamanın tahribatı, yangın, deprem vs. saiklerle tamire muhtaç olması veya yıkılması halinde, Tatarpazarcık, Çanakkale ve Balıkesir'de olduğu gibi, klasik formülasyona uygun olarak kadim olduğuna dair ilam verilip, vaz'-ı kadimi üzere tamiri veya yeniden inşası için ferman sadır olması ile meşruiyet kazanmışlardır. Ancak, şüphesiz bu genel bir kural değildir ve şartlara, zamana, Müslüman cemaatin tepkisine, devlet adamlarına ve Sultanların tavrına göre aksi örnekler bulmak olasıdır.

Öte yandan, özellikle toplumsal buhran ve savaş sonrası dönemlerde Gayrimüslimlerin durumlarını iyileştirmek ve sadakatlerini temin etmek için şer'î kuralların yumuşatıldığı ve tamir taleplerine onay verildiği görülmektedir. Nitekim 1683 Viyana bozgunundan sonra harp esnasında zarar gören ve tamire muhtaç olan kiliselerle ilgili yoğun taleplere izin verildiği dikkat çekmektedir. Bu dönemde Sadrazam Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın (1689-1691) bu konuda büyük bir faaliyet içinde olduğu ve

84 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 201, 202; Gradeva, "Ottoman Policy towards...", s. 28, 30; Gradeva, "From the Bottom Up...", s. 155 not 113; Lory, "The Vizier's Dream...", s. 309, 312; Giakoumis-Egro, "Ottoman Pragmatism...", s. 89,93,99-101; Giakoumis, "Dialectics of Pragmatism...", s. 91-93, 97,105.

* Kuran, sünnet, icma ve kıyasın dışında kalan konularda İslam fıkının genel ilkelerine, özellikle şer'an onaylandığına veya reddedildiğine dair açık bir delil bulunmayan hallerde maslahata göre hüküm verme yöntemidir. Osmanlı Devleti'nde sultanların teşrii sıfat ve yetkileri, miri arazi rejimi, para vakıfları, kardeş katli, klasik doktrin dışında yeni suç ve ceza türlerinin ihdası, icareteyn ve gedik usulü, şer'î hukukun yanı sıra örfî hukukun uygulanması istislâh anlayışından mülhemdir. İstislâh kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Şükrü Özen, "İstislâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 23, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2001, s. 383-388.

85 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 194, 195.

86 Gradeva, "From the Bottom Up...", s. 162; Giakoumis-Egro, "Ottoman Pragmatism...", s. 88, 89; Giakoumis, "Dialectics of Pragmatism...", s. 91.

birçok kilisenin inşa ve tamirinde rol oynadığı belirtilmektedir.⁸⁷ Nitekim Gradeva, Mühimme Defterleri'nde 1689-1713 yılları arasında birkaç yüz kilisenin restorasyonuna izin verildiğini tespit etmiştir.⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin kilise ve havralar konusundaki resmî politikası Tanzimat devrine kadar devam etmiştir. II. Mahmud döneminde Gayrimüslim tebaanın durumunu ıslah ve bağılıklarını artırmak adına önemli adımların atıldığı malumdur. Bu dönemde 1225 dolayında kilisenin tamirine izin verilmesi için başvuruda bulunmuş olması dikkate değerdir. Öte yandan, 1830 yılında Katoliklerin ayrı bir millet olarak tanınması ile Katolik Ermeni Cemaatine istisnaî olarak yeni kilise inşası için izin verilmiştir.⁸⁹

Tanzimat Fermanı'nın (3 Kasım 1839) ilanı ile din, mezhep, cins ve ırk farkı gözetmeksizin kanun önünde bütün Osmanlı tebaasının eşitliği ilkesinin benimsenmesi, devletin özellikle Gayrimüslim tebaası ile olan ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini icap ettiriyordu. Eşitlik ilkesi, ilk olarak zimmet anlayışının terk edilmesini ve şer'î hukuktan kaynaklanan uygulama ve kısıtlamaların kaldırılmasını gerektiriyordu. Bu yönde önemli adımlar atılmakla birlikte Tanzimat'ın ilk evresinde kilise ve havra hukukundaki geleneksel uygulamalar ve şer'î uygunluk, ilam ve fetva alınması usulü devam etti. Bu dönemde fetvalar artık Şeyhülislamıktan değil, Fetvahâne'den alınıyordu. Islahat Fermanı'nın (18 Şubat 1856) ilanı ile Osmanlıcılık ideolojisi ve eşit haklara sahip vatandaşlık anlayışı çerçevesinde Gayrimüslim tebaanın hakları genişletildi. Fermanın en önemli maddelerinden birisi Gayrimüslimlerin kilise, havra, manastır ve mektep inşa ve tamiri konusundaki kısıtlamaların kaldırılmasıydı. Böylece, kilise, havra, okul, hastane, mezarlık vs. cemaat müesseselerinin asıl şekilleriyle tamir edilmesi süreci kolaylaştırıldı ve yenilerinin yapımına izin verildi. Ancak, yenilerinin yapımı söz konusu olduğunda Sultandan izin alınması gerekiyordu. Nüfusu karma yerlerde yeni kilise, havra, mektep vs. yapımında mülki makamlardan herhangi bir mahzur olup olmadığı konusunda görüş alındıktan sonra Sultanın onayına sunulacaktı. Ayrıca, nüfusu karma olmayan yerlerde dini ayinlerin zahiren ve alenen icrasında tam serbestlik olacaktı.⁹⁰ Fermanın ilanından bir süre sonra tamirat ve yıkılan bir kilisenin inşası için fetva makamından şer'-i şerife uygunluk onayı alınması usulü terk edildi. Fermanın uygulanmaya başlamasından sonra Osmanlı Devleti'nin dört bir yanından yeni kilise, havra vs. cemaat müesseselerinin inşası ve tamiri konusunda büyük bir talep patlaması yaşanmıştır.⁹¹ Fermanında yalnızca yeni mabet inşası için Sul-

87 Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise..." s. 258; Gradeva, "From the Bottom Up..." s. 162.

88 Gradeva, "Orthodox Christians and Ottoman Authority..." s. 21.

89 Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise..." s. 256, 258; Demirel, "Construction of Churches..." s. 215; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 144.

90 Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 56; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 153-155.

91 Bu konudaki örnekler için bkz. Ali Güler, *Osmanlı Devleti'nde...*, s. 162, 162; Demirel, "Construction of Churches..." s. 216-221; Mucize Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüs-

tandan onay alınması zorunluluğu belirtildiği halde, uygulamada her tür tamirat için de Sultandan izin alınması usulü devam etti.⁹² Bu dönemde devlet tarafından yeni kilise inşasına, mevcutlarının tamirine, genişletilmesine veya yükseltilmesine veyahut çan kulesi eklenmesine dair taleplerin büyük çoğunluğunun kabul edildiği, ruhsatsız inşaatların ise durdurulduğu görülmektedir. Ayrıca, Müslüman mahallesi yakınına ve özellikle iki cami arasında kilise yapımına izin verilmiyordu.⁹³ 1856 yılından sonra çan çalınmasına izin verilmekle birlikte, nüfusu karma olan yerlerde çan kulesi inşası ve çan çalınması meselesinde hassas davranılmıştır. Aşağıda görüleceği üzere kiliselere çan kulesi yapılması yönündeki taleplerde cami, mescit, medrese, İslam mektebi ve Müslüman mahallesine olan uzaklık gibi hususlar dikkate alınıyordu. Bu sebeple her talebin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekiyordu. Buna bağlı olarak karma mahallerde mesafe konusundaki hassasiyetten dolayı –bilhassa Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin nazik olduğu yerlerde– bazı taleplerin reddedildiği görülmektedir. Ahalisi sırf Hıristiyan olan yerlerde ise problem yaşanmamıştır. Dolayısıyla literatürde çan yasağının Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar devam ettiği şeklindeki iddialar gerçeği yansıtmamaktadır.⁹⁴

2. Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mabetlerinin Ortaya Çıkışı ve Tamir Süreçleri

İstanbul'un fethinden sonra başkentin savunmasını güçlendirmek ve Bahr-i Sefid Boğazı'ndan geçişi kontrol altına almak amacıyla Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) tarafından 1463 yılında boğazın en dar yerinde Kilitbahir kalesiyle birlikte karşılıklı olarak inşa ettirilen Kale-i Sultaniye, modern Çanakkale'nin çekirdeğini oluşturmuştur. Fatih Sultan Mehmed, hem kalenin içinde, hem de varoşunda yaptırdığı iki caminin (Ebu'l-Feth ve Fatih Camii/Cami-i Kebir) yanı sıra bir hamam inşa ettirmiş ve kurduğu vakıflarla Çanakkale şehrinin temelini atmıştır.⁹⁵ Böylece, kale varoşunda Cami-i Kebir etrafında bir Türk mahallesi kurulmuş ve zamanla Rum, Ermeni ve Musevilerin şehre yerleş(tiril)mesi ile ekonomik ve ticarî hayat gelişmeye başlamıştır. Kale-i Sultaniye, savunma ve garnizon şehri hüviyetiyle Osmanlı döneminde askerî,

limlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri", <http://www.kultur.samsun.bel.tr/samsen2006/doc/010.pdf>, Son Erişim: Ocak 2014, s. 149-162; İhsan Satış, "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 34, Güz 2013, ss.185-221.

92 Demirel, "Construction of Churches...", s. 216; Ali Güler, *Osmanlı Devleti'nde...*, s. 160.

93 Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s.156-164; Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Samsun...", s. 153-156; Satış, "Tanzimat Döneminde Kudüs...", s. 196, 197.

94 Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 314-316.

95 Besim Darkot, "Çanakkale", *İslam Ansiklopedisi*, 3. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 338; Metin Tuncel, "Çanakkale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993, s. 198.

siyasî, ticari ve ekonomik sebeplerle köprü, geçit, derbent, su kenarı vb. yerlerde yeni kurulan ve vakıflarla geliştirilmeye çalışılan şehirlere tipik bir örnektir.

16. yüzyıl başlarına ait tahrir defterlerinde Kale-i Sultaniye'nin nüfusuna dair bazı bilgiler mevcuttur. H. 922 (1516) tarihli Biga Livası Mufassal Tahrir Defteri'nde (TT. 59) belirtildiğine göre, Fatih Sultan Mehmed döneminde hisar erenlerinin yanı sıra Kale-i Sultaniye varoşunda *haymanagân* statüsünde kale hizmeti ile mükellef 48 hane iskân edilmiştir. Kale-i Sultaniye'nin ilk sakinleri olan haymanalar, kalenin bakım ve tamirâtı gibi hizmetlere karşılık avarız-ı divaniye ve tekâlîf-i örfiyeden muaf ve müsellemler tutulmuşlardır. Ayrıca, kale hududu dâhilindeki vakıf yerlerin dışında, bağlar ve ziraat yapılan yerler de öşürden muaf tutulmuştur. II. Bayezid döneminde (1481-1512) muafiyetleri yenilenen haymanaların sayısı, I. Selim döneminde (1512-1520), 1516 yılında 62 hane ve 35 mücerrede ulaşmıştır.⁹⁶ Bu sırada Çatalbergos (Umurbey) nahiyesine bağlı olan Kale-i Sultaniye'de haymana statüsündeki reaya içinde 4 hane Rum nüfus [Yorgi Atik (veled-i) Hacı ?, Nikola Meyhaneci, Spiropulo Meyhaneci ve Koca Todor] kaydedilmiştir. Nüfusun geri kalanı Müslümandır.⁹⁷ Dolayısıyla Çanakkale'de yerleşen ilk Gayrimüslim unsur Rumlardır. 1530 tarihli ve 166 no.lu Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri'nde de Çatalbergos'a bağlı olduğu görülen Kale-i Sultaniye'de 1516 tarihli mufassal defterdeki bilgiler icmal olarak aynen aktarılmış ve yine *haymanagân* statüsünde 62 hane ve 35 mücerred nüfus kaydedilmiştir.⁹⁸ Rum, Ermeni ve Yahudi unsurların 16. yüzyılın ilk yarısında Çanakkale'ye yerleşmeye başladıklarını veya devlet tarafından iskân edildiklerini söylemek mümkündür.

Sadrazam Öküz Mehmed Paşa'nın (Kara Mehmed Paşa) (1614-1616 ve ikinci kez 1619) Çanakkale'de yaptırdığı çeşmelerle ilgili sonraki dönemlere ait kayıtlar, 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında Çanakkale'de Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlerinin teşekkül etmiş olduğunu göstermektedir. Öküz Mehmed Paşa, 1619 yılında Haremeyn-i Şerifeyn Evkafına meşrut olarak Kale-i Sultaniye'de üçü kale içinde, üçü de varoшта olmak üzere altı adet vakıf çeşme yaptırmıştır. Ayrıca, Kale-i Sultaniye'de yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudi taifesinden 83 nefer yerli reaya ile taşradan gelerek şehre tavattun eden (yerleşen) 75 nefer *haymana* reayası olmak üzere Rum, Ermeni ve Yahudi milletinden 158 kişiyi, söz konusu altı adet çeşme ile suyolla-

96 BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d), No. 59, (Biga Livası Mufassal Tapu Tahrir Defteri, H. 922), varak 251; Hüsnü Demircan, *Osmanlı Klasik Dönemi Biga Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2000, s. 56, 57.

97 BOA, TT.d, No. 59, varak 249, 250.

98 *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530): Hüddâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları*, Dizin ve Tıpkıbasım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 246; Mustafa Kulu, "1530'larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 2, Mart 2004, s. 212; Mustafa Kulu, *A Brief History of the Dardanelles Jews during Early Tanzimat Years (1839-1845)*, Unpublished MA Thesis, Department of History, Middle East Technical University, Ankara 2005, p. 9.

rının bakım ve tamiri ile görevlendirmiş ve bu hizmetlerine karşılık avarız-ı divaniye, bedel-i nüzul, ispençe, imdad-ı seferiye, tekâlif-i şakka vesair örfî vergilerden muaf tutulmalarını sağlamıştır. Rum, Ermeni ve Yahudi milletinden 158 kişiye verilen vakıf reaya statüsü, 19. yüzyıl başlarına kadar takip edilebilmektedir.⁹⁹ Konu hakkındaki yazışmalardan anlaşıldığına göre *suyolcusu* olarak vakıf reaya statüsü verilen 158 nefer, 17. yüzyıl başlarında Çanakkale'deki vergi mükellefi Gayrimüslim erkek nüfusun tamamını teşkil ediyordu. Buradan hareketle 17. yüzyıl başlarında Çanakkale'de 500 dolayında Gayrimüslim nüfus olduğunu söylemek mümkündür.

1649-1650'de Kadı Mustafa Efendi tarafından tanzim edilen bir defterde Kale-i Sultaniye'de ikamet eden ve öteden beri cizyelerini Kolyoz Eminlerine ödedikleri belirtilen 93 nefer cizye mükellefi zimmi reaya kaydedilmiştir.¹⁰⁰ Bunların isimlerinden Rum oldukları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, 1660'larda şehri ziyaret eden Evliya Çelebi'ye göre kale varoşunda kalenin kuzeybatısında düz ve geniş bir ovada bağ ve bahçeler içinde gayet mamur, kiremit örtülü bir ve iki katlı 2.000 hane mevcuttu. Ancak, Evliya Çelebi, şehrin cami ve mescitleri, çarşısı, çeşmeleri, sıbyan mektepleri, tekkeler, han ve hamamlar hakkında bilgi verdiği halde, şehrin nüfus yapısından söz etmemiştir. Keza şehirde Gayrimüslim nüfus varlığı veya kilise ya da havra olup olmadığına dair de herhangi bir bilgi aktarmamıştır.¹⁰¹

Çanakkale'de Rum ve Ermeni kilisesi ile Yahudi havrasının Gayrimüslim mabetlerinin ortaya çıkış süreci net değildir. Ancak, 17. ve 18. yüzyıllarda müstakil bir kilise veya havraya sahip olana kadar Rum, Ermeni ve Yahudi unsurların evlerde ibadet ettikleri, yüksek sesle olmamak kaydıyla evlerinde İncil veya Tevrat okumalarına izin verildiği, Hıristiyanların çocuklarını vaftiz ve takdis ettirmek için ya da ölüm ve hastalık vukuunda İncil kıraat için evlerine papaz getirmelerine müsaade edildiğini ve cenazelerini din adamları vasıtasıyla defnettiklerini söylemek mümkündür. Çünkü şer'î hukuk bu tür uygulamalara cevaz veriyordu. Muhtemelen bu evlerden biri belirli

99 BOA, Cevdet, Belediye (C.BLD), No. 123/6140, 29 Muharrem 1135 (9 Kasım 1722); BOA, C.BLD, No. 55/2740, 29 Muharrem 1191 (9 Mart 1777); BOA, C.ADL, No. 88/5299, 29 Şevval 1207 (9 Haziran 1793); BOA, C.BLD, No. 15/717, 22 Muharrem 1218 (14 Mayıs 1803); BOA, C.BLD, No. 102/5090, 29 Muharrem 1218 (21 Mayıs 1803); BOA, Cevdet, Saray (C.SM), No. 50/2512, 29 Rebiülevvel 1218 (19 Temmuz 1803); BOA, C.BLD, No. 101/5028, 13 Rebiülevvel 1223 (9 Mayıs 1808); Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl. 11, Güz 2013, Sayı: 15, s. 88. Bu vesile ile Çanakkale'ye içme suyunun ışıklar Köyü civarından getirildiğini; Öküz Mehmed Paşa'nın ışıklar Köyü ahalisini de "suyolcusu" sıfatıyla şehrin su ihtiyacını temin maksadıyla inşa ettirdiği çeşmelerin ve suyollarının geriz ve meşklerinin bakımı ile görevlendirdiğini ve aynı şekilde avarız-ı divaniye, tekâlif-i örfiye ve şakka muafiyeti sağladığını belirtmemiz gerekir. BOA, İbnülemin, Vakıf (İE.EV), No. 22/2582, 22 Cemâziyelâhîr 1102 (23 Mart 1691); BOA, Cevdet, Dâhiye (C.DH), No. 312/15598, 13 Muharrem 1189 (14 Mart 1775).

100 BOA, İbnülemin, Maliye (İE.ML), No. 19/1811, 29 Zilhicce 1059 (3 Ocak 1650). Behçet Loklar, *Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı'nda Cizye Rejimi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2012, s. 18.

101 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Müellifi: Evliya Çelebi Mehmed Zilli ibn Derviş, c. 5, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1315, s. 305, 306.

bir süre gayri resmi surette ibadethane ittihaz edildikten sonra yukarıda açıklamaya çalıştığımız sürece benzer bir durum yaşanmış olmalıdır. Dolayısıyla Çanakkale’de Rum ve Ermeni kiliseleri ile Yahudi havrasının ortaya çıkmasını yukarıda belirtildiği üzere *rüşvet/hile-i şer’iye* veya *istislâh* kavramı ile açıklamak mümkündür. Ancak, rüşvet ve entrika seçeneği ile şer’î hukukun aşılmış olması bir varsayımdır ve Çanakkale örneğinde elimizde bunu ispatlayacak herhangi bir veri yoktur. Bizim kanaatimiz reyanın ibadethâne sıkıntısı göz önünde bulundurularak dağılmasını önlemek ve şehrin ekonomik ve ticarî gelişimini sürdürmek için bu mabetlere göz yumulduğu yönündedir.

2.1. Panaya (Meryem Ana) Rum Ortodoks Kilisesi

Çanakkale’deki Rum kilisesinin ne zaman yapıldığı belirsizdir. Vital Cuinet, Çanakkale’de Rum Ortodoks varlığının Müslümanlar kadar eski olduğunu; buna karşılık 1690’lara kadar dağınık bir halde yaşadıklarını; 1740’lara doğru aşağı yukarı sadece 80 hanenin oluşturduğu ayrı bir mahallelerinin olduğunu ve 1793’te bir Rum kilisesinin yapıldığını belirtmektedir.¹⁰² Ancak, 1793 yılında Çanakkale Rumlarının başvurusu üzerine kadı Hulusi Salih Efendi’nin İstanbul’a gönderdiği bir tahrirata ve Rum reaya temsilcilerinin sultana takdim ettikleri arzuhaldeki beyanlarına bakılırsa kilisenin bu tarihten önce de mevcut olup yakıldığı anlaşılmaktadır.

Kale-i Sultaniye varoşunda sakin ehl-i zimmet Rum reayasının kocabaşı, ihtiyar, papaz vs. ahalileri, kadı Hulusi Salih Efendi’ye başvurarak esbak Sadrazam Öküz Mehmed Paşa’nın yaptırmış olduğu vakıf çeşmelerle suyollarının tamir ve bakımına memur edildiklerini ve hizmetlerinde kusur etmedikleri halde, mahallelerinde ayın hususunda sıkıntı çektikleri için başka kazalara gitmek emelinde olduklarını ve kiliselerinin eski seferlerde gelip-geçen bazı askerler tarafından yakılmasından dolayı “*hengâm-ı şita ve vakt-ü serma ile hal-i mezelletde mezbelegâh olub icra-yı merasim-i ayin-i atilaları nâ-kabil olduğu*” beyanıyla perişan bir halde bulduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca, reyanın dağılmasının söz konusu suyollarının bakım-sızlıktan dolayı yıkılmasına ve ahalinin zarar görmesine yol açacağından kiliselerinin *vaz’-ı kadîmi üzere termimine* (tamirine) izin verilmesi ricasında bulunmuşlardır. Bunun üzerine Hulusi Salih Efendi, 9 Haziran 1793’te vakfın korunması ve ahalinin himayesi amacıyla kilisenin tamiri için keşif yapılmasına izin verilmesi için İstanbul’a başvurmuştur.¹⁰³ Burada kadı efendinin de keşif için İstanbul’dan izin almasının gerekli olduğu görülmektedir. Öte yandan, Çanakkale Rum reayasının temsilcileri kadı

102 Vital Cuinet, *La Turquie D’Asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L’Asie Mineure*, Tome troisième, Ernest Leroux, éditeur, Paris, 1894, p. 746; Şerif Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdari ve Nüfus Yapısı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 3, Mart 2005, s. 117.

103 BOA, C.ADL, No. 88/5299, 29 Şevval 1207 (9 Haziran 1793)

efendiden hallerini belirten bir ilam olarak bizzat İstanbul'a gitmişler ve aynı gerekçelerle Sultan III. Selim'e bir arzuhal takdim etmişlerdir. Bu arzuhalde Rum reayası, sair belde ve köy reaya kullarının ayinleri için kiliseleri olduğu halde, eski seferlerde kiliselerinin askerler tarafından yakılmasından dolayı kendilerinin ayin yapacak bir mahalleri olmadığını beyan ederek bu yüzden ahalinin çoğunun başka mahallere gittiğini vurgulamışlardır. Ayrıca, Sultandan perişan hallerine merhameten ve inayeten geri kalan reaya kullarının da başka yerlere dağılmasını önlemek adına kiliselerinin *vaz'ı kadîmisi üzere tamir ve termimine* ruhsat verilmesine irade buyurmasını niyaz etmişlerdir.¹⁰⁴ Bu hikâyede kilisenin hangi seferde, kaç yıl önce yandığının belirtilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu başvurunun sonucu resmî belgelerden takip edilememekle gerekli şer'î işlemlerin tamamlanmasından sonra Sultan tarafından kilisenin tamirine izin verildiği ve böylece kilisenin 1793'te tamir edilerek ibadete açıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim aradan geçen zaman içinde II. Mahmud döneminde Rum kilisesinin yeniden tamire muhtaç hale geldiği görülmektedir.

Cuinet'in beyanını kabul edecek olursak, Çanakkale Rumlarının kadim kiliseleri olduğu iddiasıyla muhterik bir bina üzerinde kilise yapmaya çalıştıkları ve kadı efendi bir şekilde elde ederek hikâyelerine uygun bir ilam aldıkları ve ardından bizzat Sultana başvurdukları, kadı efendinin de İstanbul'dan keşif için izin istediği söylenebilir. Talebin onaylanması üzerine gerekli keşfin yapılarak klasik formülasyona uygun hazırlanan ilamın İstanbul'a gönderildiği ve buna dayalı olarak alınan fetva üzerine Sultan tarafından müceddeden inşa izni verildiği ve gerçekte ise yeni bir kilise yapıldığı söylenebilir. Rum reayanın beyanını doğru kabul eder isek o zaman benzer bir sürecin daha önce –muhtemelen 1690-1740 arasında– yaşandığını ve kiliseye göz yumulduğunu, ardından kilisenin gerçekten yakıldığını ve 1793'te tamir edilmesini Cuinet'in ilk yapılış tarihi olarak aktardığı sonucu çıkarılabilir. Ancak, şu an için bu iki versiyondan hangisinin gerçeğe daha yakın olduğunu bilemiyoruz.

Sonraki dönemde yapılan yazışmalardan Çanakkale'deki yegâne Rum mabedi olan Panaya Kilisesi'nin bugünkü askerlik şubesi civarında olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin sahil kesiminde günümüzde Saat Kulesi'nin bulunduğu bölge ile Kemalî Sokak (eski Lopata Sokağı) istikametinde de bir Rum yerleşiminin varlığı bilinmektedir. Ancak, kilisenin olduğu büyük Rum mahallesinin, yerel literatürde vurgulandığı üzere 19. yüzyıl sonlarında değil, daha 1690-1740 yılları arasında Yahudi mahallesinin doğusunda teşekkül ettiğini belirtmemiz gerekir.¹⁰⁵

104 BOA, C.ADL, No. 88/5295, tarihsiz. Belge, arşiv uzmanları tarafından tahmini olarak 29 Zilhicce 1255 (4 Mart 1840) olarak tarihlendirilmiş ise de belgenin 1793 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır.

105 İsmail Erten, *Çanakkale: Kent Yazıları*, Aynalı Pazar Yayınları, Çanakkale, 2006, s. 97, 112, 143. İsmail Erten, ilk Rum yerleşiminin sahil tarafında Saat Kulesi ile Kemalî Sokak (eski Lopata Sokağı) civarında olduğunu, Müslüman mahallesinin (Cami-i Kebir Mahallesi) kuzeye doğru genişlemesiyle Rum mahallesinin büyümediğini ve bu bölgenin daralmasıyla 1800'lerin sonunda Müslüman mahallesini atlayarak İstiklal ve Cumhuriyet İlkokullarının bulunduğu bölgede ikinci bir Rum mahallesinin kurulduğunu belirtmektedir. Şehabettin Kalfa'nın Rum mahallesinin 1740'larda dağılık durumda

Sultan II. Mahmud, Müslim ve Gayrimüslim tebaanın durumunu müşahade etmek ve Çanakkale boğazında bulunan kale ve istihkâmları denetlemek amacıyla 3-17 Haziran 1831 tarihleri arasında Gelibolu ve Çanakkale gezisine çıkmış ve ardından Edirne'ye geçmiştir.¹⁰⁶ Sultanın Çanakkale ve civarını ziyareti esnasında Kale-i Sultaniye kasabası Rumları ile İt Gelmez (İyd Gelmez/Erenköy), Maydos ve Kirte köylerinin Rum reayası, kiliselerinin tamine izin verilmesi için Sultana ayrı ayrı arzuhaller takdim etmişlerdir.¹⁰⁷ Bu tür durumlarda mahallinden tamire muhtaç kiliselerin heyet ve keyfiyetini bildiren şer'î ilam gönderilmesi gerekli olduğundan Sultan, İstanbul'a döndükten sonra Sadâret kaymakamı vasıtasıyla Biga Sancağı Mutasarrıfı ve Boğaz Muhafızı Salih Paşa'ya söz konusu kiliselerin "*heyet-i asliyesini tûlen, arzen ve kadden bir karış ve bir parmak tecavüz etmemek üzere ma'rifet-i şer'le bil-mu'ayene keşf ve tahririni*" emretmiştir. Bunun üzerine Salih Paşa ve Çanakkale naibi El-Hac İbrahim Efendi marifetiyle Kale-i Sultaniye'de bulunan mimarlar tarafından Çanakkale'deki Rum kilisesinde keşif yapılmıştır. Yapılan incelemede kilisenin içinde ve iç duvarlarında tamire muhtaç herhangi mahallinin olmadığı tespit edilmiştir. Ancak, heyet-i asliyesi mimar arşını* ile 32 zira uzunluğunda, 1 zira 6 parmak genişliğinde ve 5 zira 21 parmak yüksekliğinde olan dış duvarının yıkılmaya yüz tuttuğu ve tamir edilmesi gerektiği saptanmıştır. Yine heyet-i asliyesi 26 zira uzunluğunda, 1 zira 6 parmak genişliğinde ve 5 zira 21 parmak yüksekliğinde ölçülen diğer cephe-deki dış duvarın müceddeden tamire muhtaç olduğu ve külliye yıkıldığı görülmüştür. Bunun yanı sıra, kilisenin dış duvarlarında heyet-i asliyesi üzere toplam 138 zira uzunluğunda, 1 zira 6 parmak genişliğinde ve 5 zira 21 parmak yüksekliğinde olan mahallin kireç ile derze muhtaç olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, kilisenin avlusunda bulunan (ve papaz evi olarak kullanılan) 32 zira uzunluğunda, 5 zira genişliğinde ve 3 zira yüksekliğindeki beş odanın külliye münhedim olup müceddeden yapılmasına ihtiyaç duyulduğu ve üst kattaki beş odanın da heyet-i asliyesi üzere kâimen

bulunan bazı Rum aileleri tarafından bugünkü Asaf Paşa Caddesi ekseninde Rum Ortodoks Kilisesi etrafında ve bugünkü Cumhuriyet ve İstiklâl İlköğretim Okullarının bulunduğu yerde kurulduğu şeklindeki tespiti kısmen tutarlıdır. (Şehabettin Kalfa, "Çanakkalede Yerleşim ve 19.yy. da Mahalleler", <http://www.gezikolik.com/tr/tarih_kultur/genel_bilgiler/turkiye/canakkale/canakkalede_yerlesim_ve_19_yy_da_mahalleler/_e_4021.aspx> , Son güncelleme: 13 Ekim 2008). Ancak, Rum mahallesi, bu bölgede kurulmakla birlikte, mahallenin İstiklâl İlköğretim Okulu civarına doğru gelişmesi 1870'lerden sonra; Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nun bulunduğu ve o sırada Kalafat Yeri olarak tabir edilen ve daha sonra Sirabahçeler mevkiî adı verilen bölgeye doğru yayılması ise 1900'lerin başında meydana gelmiştir. Geniş bilgi için bkz. Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları...", s. 90-103.

106 Şerif Korkmaz, "Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 47, 2012, ss. 308-313. Sultan II. Mahmud'un Gelibolu ve Çanakkale gezisi hakkında ayrıca bkz. Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1991, s. 363-365; Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati, Mehmed Daniş Bey ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994, s. 83-91.

107 BOA, HAT, No. 776/36405, tarihsiz.

* Mimar arşını ile bir zira (arşın) 75,8 cm, bir parmak 3,16 cm.dir.

tamire muhtaç olduğu saptanmıştır. Keza, kilisenin iç kapısı üzerinde bulunan kiremitle örtülü ahşap mahallin 7 zira uzunluğunda ve 8 zira yüksekliğinde olan ahşap duvarı ile iç kapıları üzerindeki kiremitle örtülü 4 zira 18 parmak uzunluğunda, 4 zira genişliğinde ve 3,5 zira yüksekliğinde olan üç adet saçığının da tamir edilmesi gerektiği tespit edilmiş ve son olarak kilisenin çatısındaki kiremitlerin kırılmasından dolayı aktarılması gerektiği kaydedilmiştir. Yapılan keşfin sonucunda El-Hac İbrahim Efendi tarafından 1 Ağustos 1831 tarihinde bir ilam hazırlanarak Salih Paşa vasıtasıyla İstanbul'a gönderilmiştir.¹⁰⁸ Şer'î işlemlerin tamamlanması için Şeyhülislam Yasincizâde Abdülvahab Efendi'den (1828-1833) kilisenin tamirinin caiz olduğuna dair fetva alınmıştır.¹⁰⁹ Bunun üzerine, Sultan II. Mahmud, Rum kilisesinin "*tûlen ve arzen ve kadden ve kâtimen vaz'-ı kadîmi ve heyet-i asliyesi bir karış ve bir parmak tecavüz etmemek şartıyla mesağ-ı şer'î olduğu vechile tamir ve termimine*" ferman buyurmuştur. Ayrıca, yerel yöneticilere hitaben bu vesile ile Rum reayasından "bir akçe ve bir habbe" almaya cüret edenlerin ve fermana aykırı davrananların cezalandırılacağı uyarısında bulunmuştur.¹¹⁰ Keşif esnasında kilisenin bütün ayrıntıları ile muayene edildiği ve kapı, iç-dış duvarlar, kireçle derz dolgu yapılacak yerlerin ebatları, saçaktan çatıdaki kırık kiremitlerin aktarılmasına kadar tamire muhtaç olan yerlerin detaylı olarak kaydedilmesi rutin bir şer'î işlemdir. Aynı dönemde köylerde tamiri istenen kiliselerin durumundan kısaca söz edecek olursak; İt Gelmez köyündeki Rum kilisesinin tamirinde şer'î açıdan herhangi bir mahzur görülmediğinden *vaz'-ı kadîmi ve heyet-i asliyesi* üzere tamirine izin verilmiştir.¹¹¹ Ancak, Maydos'ta Çamlı Burun (Çam Burnu) Tabyasının üzerindeki yıkık ve yanmış kilisenin (manastır kilisesi) heyet-i asliyesi değiştirilmek ve genişletilmek istendiği için, Kirte Köyü'nün dışında bulunan harap kilisenin ise köyün içine taşınarak müceddeden inşası talep edildiği için reyanın istidaları Gelibolu naibinin ilamı doğrultusunda şer'î hukuka aykırı görülerek reddedilmiştir.¹¹² Bu örneklerde de şer'î hukuk kurallarının titizlikle uygulandığı görülmektedir. Osmanlı hukukunda tamirine veya müceddeden inşasına

108 BOA, HAT, No.780/36530-G, 21 Safer 1247 (1 Ağustos 1831); BOA, HAT, No. 776/36405, tarihsiz.

109 "Kenise-i kadîme harab oldukda o belde keferesi kenisesini vaz'-ı kadîmi üzere nesne ziyâde itmeksizin tamire kâdir olurlar mı? Elcevap: Olurlar." *Çanakkale Şer'yye Sicili*, No. 1120, H. 1246-1248 (1830-1832), s. 21, Evâhir-i Rebiülevvel 1247 (28 Ağustos -7 Eylül 1831).

110 *Çanakkale Şer'yye Sicili*, No. 1120, s. 21, Evâhir-i Rebiülevvel 1247 (28 Ağustos-7 Eylül 1831); BOA, HAT, No. 776/36405, tarihsiz.

111 BOA, HAT, No. 780/36530-E, 25 Safer 1247 (5 Ağustos 1831); BOA, HAT, No. 780/36530, 2 Rebiülevvel 1247 (11 Ağustos 1831); BOA, HAT, No. 776/36405, tarihsiz; *Çanakkale Şer'yye Sicili*, No. 1120, 21, Evâhir-i Rebiülevvel 1247 (28 Ağustos -7 Eylül 1831). Şeyhülislam Yasincizâde Abdülvahab Efendi'nin İt Gelmez Köyü'ndeki Rum kilisesinin tamirine ilişkin verdiği fetva şöyledir: "Bir belde olan kenise-i kadîmenin haric duvarları münhedim oldukda ol belde keferesi ol duvarları vaz'-ı kadîmi üzere nesne ziyâde itmeksizin tamire kâdir olurlar mı? Elcevap: Olurlar.", BOA, HAT, No. 780/36530-A, 1247 (11 Ağustos 1831).

112 BOA, HAT, No. 780/36530-D, 23 Safer 1247 (3 Ağustos 1831); BOA, HAT, No. 780/36530-E, 23 Safer 1247 (3 Ağustos 1831); BOA, HAT, No. 780/36530, 2 Rebiülevvel 1247 (11 Ağustos 1831); BOA, HAT, No. 776/36405, tarihsiz.

izin verilen kiliselerin prosedür gereği tamirat veya inşaat bittikten sonra aslına uygun olarak yapıp yapılmadıklarını kontrol etmek için yeniden keşiflerinin yapılması usulden olduğu halde,¹¹³ Çanakkale'deki ve İt Gelmez Köyü'ndeki Rum kiliselerinin ikinci keşiflerine dair herhangi bir kayda rastlamadığımızı belirtmemiz gerekir. Bununla birlikte, Rum kilisesi ile birlikte kilisenin avlusunda bulunan ve aynı zamanda Rum çocukları için mektep olarak kullanılan papaz odalarının kısa sürede tamir edildiği tahmininde bulunulabilir.

1836 yılında, Çanakkale'yi ziyaret eden William Knight, Rum kilisesini gezdiği halde, kilise ve papaz odaları hakkında bilgi vermemiştir. Ancak, Rum kilisesinin bahçesinde bir İngiliz konsolosunun mezarı olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁴

1831 yılında tamir edilmesinden sonra Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar Rum kilisesinin tamirine veya müceddeden inşasına dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak, 1845 ve 1866'da çıkan yangınlarda kilisenin avlusunda bulunan papaz odaları ve mektep yandığı halde, kilisenin bu yangınlarda zarar görmediği anlaşılmaktadır. 26 Ekim 1845'te Rum mahallesinde mumcu Acı Theodoros'un evinde başlayan ve on beş saat süren yangın şehrin sahil tarafı hariç kara tarafındaki mahallerini küle çevirmiştir. Bu yangında Rum mahallesinde 250, Yahudi mahallesinde 112, Ermeni mahallesinde kilise sırasında ve Sarıçay tarafında 45 ve Müslümanların oturduğu Çınarlık Mahallesi'nde 50 olmak üzere 457 hane; ayrıca köprü yakınında 1 han ile yine köprü yakınında Çınarlık Camisi; Yahudi Çarşısı ortasındaki Tıflı Camisi (kısmen) ile 5 debbağhâne, 2 simitçi fırını, 3 ekmeççi fırını, büyük hamam, 2 Ermeni meyhanesi, 1 değirmen, 2 Rum mektebi ve metropolithane (papaz odaları) ile 120 kahvehane ve dükkân yanmıştır.¹¹⁵ Yangından sonra Osmanlı hükümeti, kadastro çalışmaları tamamlanana kadar yanan bölgelerde inşaat izni vermemiştir. Rum cemaatinin kilise avlusunda bulunan ve bu yangında küle dönen papaz odaları ile mektebin yeniden inşası için başvurusu üzerine, papaz odaları, metropolithane ve mektepler de şer'î hukuk açısından kilise, havra ve manastırlarla aynı statüde olduğu için Sadâret, Biga Mutasarrıflığı'ndan usûl gereği kadı ve mimar tarafından inşası istenen mahallerin keşif ve muayenesinin yaptırılarak her bir mahallin uzunluk, genişlik ve boy ebatlarını gösteren krokilerinin çizilmesini ve şer'î ilam ve mazbatasıyla birlikte

113 Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise..." s. 261; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 293; Nuran Koyuncu, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin...*, s. 112, 123.

114 William Knight, *A Diary in the Dardanelles: Written on Board the Schooner "Corsair" While Beating Through the Straits from Tenedos to Marmora*, London 1849, p. 24, 30.

115 BOA, İrâde, Dâhiliye (İ.DH), No. 112/5679, Lef 1 (tarihsiz), Lef 8, 29 Şevval 1261. Lef 2 ve lef 3'de ise bu yangında 35 İslam hanesi, 45 dükkân; 1 bab hamam, 2 cami; Ermenilere ait 50 hane, 38 dükkân, şaraphane; Rumlara ait 239 hane, 36 dükkân, 2 mektep ve metropolithane ile Yahudilere ait 196 hane ve dükkân olmak üzere en az 641 adet hane ve dükkânın yandığı belirtilmektedir. Yangının detayları hakkında bkz. Şerif Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar (1836–1866)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIX, S. 48, Eylül 2010, s. 58, 59; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları...", s. 106.

gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Çanakkale kadısı Said Efendizâde Mehmed Rıza Efendi ve bir mimar tarafından keşif yapılarak krokileri çizilmiş (Ek 1) ve 12 Kasım 1846 tarihli bir ilamla papaz odaları ve mektebin yeniden inşasının uygun olduğu bildirilmiştir.¹¹⁶ Biga İdare Meclisi de konuyu 19 Kasım 1846 tarihli mazbata ile Sadâret'e havale etmiştir.¹¹⁷ Ancak, Fetva Emîni tarafından yapılan incelemede inşası talep edilen papaz odalarıyla mektebin neden yandıkları ve kadim olduklarına dair güvenilir iki Müslüman'ın şahadeti gösterilmediği gibi, çizilen krokide de papaz odalarıyla mektebin ebatları belirtilmediği için başvuru kadı ilamının *ihdicaca salih olmadığı* gerekçesiyle 27 Kasım 1846'da geri çevrilmiş ve Biga Mutasarrıflığı'ndan bu hususların yerine getirilmesi istenmiştir.¹¹⁸ Burada Gayrimüslim mabed ve mekteplerinin tamiri ve aslına uygun olarak inşa edilmesi konusunda şer'î hukuktan kaynaklanan hassasiyetin Tanzimat sonrasında da aynı şekilde devam ettiği görülmektedir. Bu konunun akıbeti vesikalar üzerinde takip edilememekle birlikte, Fetvahâne'den talep edilen sahih ilam-ı şer'înin İstanbul'a gönderilmesinden sonra inşaata izin verilerek papaz odaları ve mektebin yeniden yapıldığı, yine başka bir yangın vesilesi ile yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Çünkü bu kez yangın bizzat Rum Mektebi'nde başlamıştır. 28 Ağustos 1866 Salı gecesi bir buçukta Rum kilisesinin içinde bulunan mektepte başlayan ve rüzgârın da etkisiyle yayılan yangın yedi saat sürmüştü ve bu yangında şehrin yarıya yakını, 700 hane ve dükkân, kül olmuştur.¹¹⁹ Bu yangından sonra Rum Mektebi, 1870 yılına kadar yeniden yapılmış olmalıdır. Öte yandan 1870 yılında Rum kız çocukları için ayrı bir mektep yapılmasıyla kilise avlusundaki papaz odalarında bulunan mektep, 1900'lerin başına kadar erkek mektebi olarak kullanılmıştır. 1907 yılında Sıraselviler mevkiinde Rum erkek çocukları için yeni bir okul yapımına başlanmış ve inşaatın tahminen 1909-1910 yılında tamamlanmasından sonra, Rum Erkek Mektebi kilise avlusundan buraya nakledilmiştir.¹²⁰ Öte yandan, Rum Erkek Mektebi'nin inşasıyla ilgili yazışmalarda Rum kilisesinin adının Panaya (Meryem Ana) Kilisesi olduğu görülmektedir.¹²¹ Panaya Kilisesi, 1930'lu yıllara kadar varlığını sürdürmüştür (Ek 2).

116 BOA, Sadâret Mektubi Kalemî Evrakı (A.MKT), No. 59/31, Lef 3, 23 Zilkade 1262 (12 Kasım 1846), Lef 1, 2 Muharrem 1263 (21 Aralık 1846).

117 BOA, A.MKT, No. 59/31, Lef 4, 29 Zilkade 1262 (19 Kasım 1846).

118 BOA, A.MKT, No. 59/31, Lef 3, 7 Zilhicce 1262 (27 Kasım 1846), Lef 1, 2 Muharrem 1263 (21 Aralık 1846).

119 BOA, Sadâret Mektubi, Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), No.361/95, 21 Rebiülâhîr 1283 (2 Eylül 1866); Şerif Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar", s. 62, 63.

120 Çanakkale'deki Rum mektepleri hakkında geniş bilgi için bkz. Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları...", s. 90-103.

121 BOA, Şurâ-yı Devlet (ŞD), No. 1597/5, Lef 2, (9) Cemâziyelevvel 1324/18 Haziran 1322 (1 Temmuz 1906).

2.2. Surp Kevork Ermeni Kilisesi

Vital Cuinet, M. Cabbanel'in Ermeni manastır arşivlerinde yaptığı araştırmalarına dayanarak, Safevi hükümdarı Şah Tahmasb'in baskıcı idaresinden kaçan 83 Ermeni Gregoryen hanesinin Kanunî Sultan Süleyman döneminde 1529 yılında Çanakkale'de iskân edildiklerini belirtmektedir.¹²² Cuinet'in aktardığı hane sayısı abartılı görünse de Ermenilerin, Camii-i Kebir Mahallesi'nin doğusunda, Sarıçay tarafında yerleş(tiril)miş olduğu ve burada bir Ermeni mahallesinin kurulduğu söylenebilir. Vital Cuinet, Çanakkale Ermenilerinin 1669'da bir şapel (küçük kilise) inşa ettiklerini, fakat 1691'de yıktırıldığını, III. Ahmed döneminde (1703-1730), Sultanın iradesiyle 1718 yılında yeniden inşa edildiğini belirtmektedir.¹²³ Bu anlatımdan Ermenilerin izinsiz olarak bir kilise inşa ettikleri ve sonradan ihdas edilmiş olan kilisenin şer'î hukuka uygun olarak yıktırıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Ancak, Cuinet'in aktardığı üzere III. Ahmed döneminde bizzat sultanın iradesiyle kilise yapımına izin verilmiş olması, Osmanlı uygulamalarına aykırıdır ve yukarıda belirtildiği üzere yazılı belgelerde bu tür yeni kiliselerin yapımına resmî ruhsat verildiğine dair örnekler rastlanılmamaktadır. Muhtemelen daha önce bir süreliğine zuhur eden bu kilisenin eskiden mevcut olduğuna dair gerekli şahitler, ilam vs. elde edildikten sonra kilisenin tamiri için yasal zemin oluşmuş ve III. Ahmed, bunun üzerine eski kilise yıkıntısı üzerinde kilise yapılmasına onay vermiş olmalıdır. Dolayısıyla, Sarıçay tarafındaki Ermeni mahallesinde bulunan ve sonradan Surp Kevork Kilisesi olarak karışımıza çıkan Ermeni kilisesinin zuhuru, 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Ancak, Çanakkale'deki Ermeni kilisesinin varlığına dair tespit edebildiğimiz ilk Osmanlı belgesi, 1831 yılına aittir ve yıkılmaya yüz tutan kilisenin tamirine ilişkindir.

Sultan II. Mahmud'un, Çanakkale gezisi esnasında Rum cemaati gibi Ermeniler de kilise duvarlarının yıkık ve harap olduğu beyanıyla *vaz'-ı kadîmi üzere tamir ve terminine* ruhsat verilmesi için Sultana istida takdim etmişlerdir. Bunun üzerine Sultan, İstanbul'a döndükten sonra Sadâret kaymakamı vasıtasıyla Biga Sancağı Mutasarrıfı ve Boğaz Muhafızı Salih Paşa'ya Ermeni kilisesinin "*heyet-i asliyesini tûlen, arzen ve kadden bir karış ve bir parmak tecavüz etmemek üzere ma'rifet-i şer'le bi'l-mu'ayene keşf ve tahririni*" emretmiştir. Salih Paşa ve Çanakkale naibi El-Hac İbrahim Efendi marifetiyle Kale-i Sultaniye'de bulunan mimarlar tarafından Ermeni kilisesinde keşif yapılmıştır. Buna göre, kilisenin iç duvarlarında tamir edilmesi gereken herhangi mahallinin olmadığı tespit edilmiştir. Ancak, kilisenin iç kapısı üzerinde kiremitle örtülü kapı üzerinin yıkık ve harap olduğu görülmüş ve yapılan ölçümde heyet-i asliyesi üzere mimar arşını ile 19 zira uzunluğunda ve 4 zira genişliğinde bir mahallin tamire muhtaç olduğu saptanmıştır. Yine kilisenin heyet-i asliyesi 126 zira

122 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 746; Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin...", s. 117.

123 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 745; Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin ...", s. 118; Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları...", s. 103.

uzunluğunda, 1,5 zira genişliğinde ve 4,5 zira yüksekliğinde olan dış duvarlarının da yıkık ve tamir edilmesi gerektiği kaydedilmiştir. Ayrıca, kilisenin dış duvarındaki papaz menzilinin (papaz evi) alt ve üst katındaki 16 zira uzunluğunda ve 10 zira genişliğinde olan ikişer odanın da tamir edilmesi uygun görülmüştür. Yapılan keşfin sonucunda El-Hac İbrahim Efendi tarafından 24 Temmuz 1831'de bir ilam hazırlanarak Salih Paşa'nın tahriratıyla 27 Temmuz'da İstanbul'a gönderilmiştir.¹²⁴ Şeyhülislam Yasincizâde Abdülvahab Efendi'nin kilisenin tamirinin uygun olduğuna dair verdiği fetvası üzerine¹²⁵ Sultan II. Mahmud, "tülen ve arzen ve kadden ve mesahen vaz'ı kadîmi bir karış ve bir parmak tecaviüz etmemek şartıyla" Ermeni kilisesinin tamir edilmesine ruhsat vermiş ve Salih Paşa'yı Ermeni reayasından "bir akçe ve bir habbe" alınmaması ve tamiratin belirtilen sınırları aşmaması hususunda uyarmıştır.¹²⁶ Böylece, 1831 yılında Ermeni kilisesinin tamirine başlanmıştır.

1831-1832'de tamir edilmesinden sonra 1888 yılına kadar Ermeni kilisesinin uzun bir müddet tamir, tadilat ve rekonstrüksiyonu söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla, Ermeni kilisesinin 1873'te inşa edildiği şekilde literatürde mütevatir bilgiler,¹²⁷ tarihi dayanaktan yoksundur. Ancak, aşağıda görüleceği üzere 1887 yılında Ermeni kilisesinin yanına, Tıflı Camisi'nin karşısına, geçici olarak bir çan kulesi yapılmasına izin verilmiştir.

Çanakkale Ermeni cemaati, zamanla "müşrif-i harab" olan kilisenin esaslı bir şekilde tamir edilmesi için 1888 yılında harekete geçmiştir. *Kale-i Sultaniye Millet-i Ermeniyân Kilise Cemiyeti* adına Ermeni Marhasası Papaz Kigork, Kilise Cemiyeti Reisi Tatyos ve Kilise Cemiyeti azaları Ohannes ve Manuk efendiler, 27 Nisan 1888'de –merkezi bu sırada Çanakkale'de olan– Biga Sancağı Mutasarrıflığı'na bu konuda bir arzuhal takdim etmişlerdir. Ermeni cemaati temsilcilerinin arzuhalinden anlaşıldığına göre, Ermeni kilisesi, sokak zemininden 1,5 arşın (1,14 m) aşağıda olup, kış mevsiminde şiddetli yağmurlarda kilisenin içi su ile doluyordu. Ayrıca, kadınların ibadetine mahsus mahallin cemaati istiaba kâfi olmaması sebebiyle üzerine bir kat daha yapılması gerekiyordu. Bunun yanı sıra, kilisenin iki tarafında bulunan vaftiz ve ruhbanların giyinmesine mahsus odaların da dar olması hasebiyle genişletilmesi icap ediyordu. Ancak, yapılacak olan tamiratta kilisenin heyet-i sabıkasının uzunluğu ve

124 BOA, HAT, No. 777/36431-B, 13 Safer 1247 (24 Temmuz 1831).

125 "Bir belde vaki' kenise-i kadîme harab ve meremmete muhtac oldukda belde-i merkûme zimmeleri ba-fermân-ı âli ol keniseyi nesne ziyâde itmeksizin vaz'ı kadîmi üzere tamire kâdir olurlar mı? Elcevap: Olurlar". BOA, HAT, No. 777/36431, 16 Safer 1247 (27 Temmuz 1831); BOA, HAT, No. 777/36431-A, 16 Safer 1247 (27 Temmuz 1831); *Çanakkale Şer'iyye Sicili*, No. 1120, s. 21, Evâil-i Rebiülevvel 1247 (1-10 Ağustos 1831); Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları...", s. 103.

126 BOA, HAT, No. 777/36431, 16 Safer 1247 (27 Temmuz 1831); *Çanakkale Şer'iyye Sicili*, No. 1120, s. 21, Evâil-i Rebiülevvel 1247 (1-10 Ağustos 1831).

127 Ramazan Eren, *Çanakkale Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale Valiliği, Çanakkale 2012, s. 38; *Çanakkale Kent Rehberi*, Yay. Haz. Çanakkale Belediyesi, Çanakkale Olay Gazetesi Matbaası, Çanakkale 2005, s. 20; Veysel Tolun, "Çanakkale: Ottoman Gateway to the Mediterranean", *City of Legends and Epics: Çanakkale*, Ed. Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 29.

genişliğinde herhangi bir değişiklik meydana gelmeyecek, yalnızca zeminin sokakla eşitlenmesinden ve kadınlar için bir kat daha ilavesinden dolayı yüksekliği bir miktar artacaktı. Ermeni Kilise Cemiyeti temsilcileri, başvuru dosyasına kilisenin mevcut ve tamirattan sonraki durumunu gösteren harita ve resimlerini de eklemişlerdi (Ek 3).¹²⁸ Ayrıca, bütün millet efradı kilisenin tamirini arzu ettiği için kendi rızalarıyla açılan iane defterine o ana kadar 30.000 kuruş toplanmıştı. Kale-i Sultaniye Belediye Kalfası İlya Petro tarafından 8 Nisan 1888 tarihinde tanzim edilen resim ve keşif defterine göre ise tamirat için 42.850 kuruş gerekiyordu. Kilise Cemiyeti temsilcilerine göre cemaatin ileri gelenleri tamirat başladıktan sonra aradaki miktarı iane olarak ödeme-yi taahhüt etmişlerdi, ancak, bu taahhüt yerine getirilmezse 12.850 kuruş, kilise gelirlerinden karşılanacaktı. Ermeni heyeti, Biga Mutasarrıflığı'ndan kilisenin böylece tamir edilmesi için gerekli iznin verilmesi istidasında bulunuyorlardı.¹²⁹

Kale-i Sultaniye Millet-i Ermeniyen Kilise Cemiyeti'nin başvurusunda kilisenin adeta yarı gömülü oluşu, Islahat Fermanı'nın ilanından sonra yeni kilise yapımı, mevcutların tamiri ve rekonstrüksiyonu serbest bırakıldığı halde, kilisenin tamirattan sonra heyet-i sabikasından farklı olmayacağı, yalnızca sokak seviyesi ile eşitleneceğinden ve kadınlar için bir kat daha ilave edileceğinden dolayı yüksekliğinin biraz artacağını vurgulanması dikkat çekicidir. Osmanlı döneminde yeni kurulan veya köyden kente dönüşen bazı şehirlerde, sonradan inşa edildiği aşikâr olan, mesela, Tatarpazarcık'taki Sv. Bogoroditsa (Panaya/Meryem Ana) Kilisesi ile Rusçuk'taki Ortodoks Sv. Troitsa Kilisesi ve Ermeni Surp Astvazazin (Azize Meryem Ana) Kilisesi gibi, kimi kiliselerin de yarı gömülü olarak inşa edilmiş olduklarını belirtmemiz gerekir.¹³⁰ Balkan tarih yazıcılığında uzun bir süre Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanları ve Hıristiyanlığı aşağılama yöntemlerinden biri olarak değerlendirilen yarı gömülü kiliselerin, gerçekte Müslüman cemaatin dikkatini çekmeden yer kazanmak ve iç mekânı daha ferah ve yüksek bir mabet inşa edebilmek adına Hıristiyan cemaat tarafından bilinçli olarak başvurulmuş bir inşaat tekniği olduğu günümüzde kabul edilmiş bir husustur.¹³¹ Çanakkale'deki Ermeni kilisesinin de sokak zemininden 1,5 arşın aşağıda olması, zamanla sokağın yükselmesinden değil, kanaatimize göre böyle bir tercihin sonucudur.

Ermeni Milleti Kilise Cemiyeti'nin başvurusu üzerine 2 Mayıs 1888'de mahallî makamlar tarafından yapılan ilk değerlendirmede keşif defteri ve resimler incelendikten sonra kilisenin tamirinde herhangi bir mahzur olmadığına karar verildi.

128 BOA, ŞD, No. 2536/33, 15 Nisan 1304 (27 Nisan 1888).

129 BOA, ŞD, No. 2536/33, 15 Nisan 1304 (27 Nisan 1888), 4 Ramazan 1305/2 Mayıs 1304 (14 Mayıs 1888); BOA, İrade, Şurâ-yı Devlet (İ.ŞD), No. 93/5516, Lef 2, 28 Mart 1304 (8 Nisan 1888).

130 Gradeva, "On Zimmis and Their Church Buildings...," s. 190, 191, 210, 211.

131 Kiel, *Art and Society of Bulgaria...*, s. 204; Gradeva, "Ottoman Policy towards...," s. 34; Gradeva, "On Zimmis and Their Church Buildings...," s. 211; Lory, "The Vizier's Dream...," s. 310.

Ancak, çizilen resimde eski mahalline inşa edileceği gösterilen ve kilisenin güney tarafında bulunan kampana (çan) mahalli sakıncalı bulundu. Çünkü kampananın karşısında Tıflı Camisi ile Rüşdiye Mektebi olup, aralarında yalnızca 8 arşınlık (6 m.) bir cadde mevcuttu ve bu yakınlığın birbirilerinin iç kısımlarının görünmesine imkân tanıyacağı düşünüldü. Cami, mektep ve İslam mahallesine çok yakın olması ve “*burası da kampana mahallinin mevzi’-i kadîmi olmayub geçen sene işbu tamirata kadar muvakkaten vaz’ olunarak muhdes bulunması*” sebebiyle çanın kilisenin sırf Ermeni mahallesinden ibaret olan kuzey tarafına konularak tamir edilmesinin uygun olduğu rapor edildi. Biga Livası İdare Meclisi’nin 14 Mayıs’ta yaptığı ve aralarında mutasarrıf, naip, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, defter-i hakani memuru, Rum metropolit vekili, haham, Ermeni marhasa vekili (Kigork) ile Müslüman ve Gayrimüslim üyelerin de hazır bulunduğu toplantıda kilisenin sokak zemini ile eşit hale getirilmesi, dört duvarının yükseltilmesi, kadınlar için bir kat daha inşası ile vaftiz ve papazların giyinme odalarının genişletilmesi uygun görüldü. Ancak, çan kulesi konusunda aynı hassasiyetten dolayı ve planda gösterilen yere bir yıl önce geçici olarak konulmuş olması sebebiyle çanın kilisenin Ermeni mahallesi tarafındaki kuzey cephesine konulması şartıyla tamir edilmesinde herhangi bir mahzur olmadığı kararlaştırıldı ve bu husus bir mazbata ile Adliye ve Mezâhib Nezâreti’ne havale edildi.¹³² Gereklilerin yapılmasından sonra söz konusu dosya, Adliye ve Mezâhib Nazırı Ahmed Cevdet Paşa tarafından 20 Haziran’da Sadâret’e gönderildi. Divan-ı Hümâyûn Kalemi ve Şurâ-yı Devlet tarafından yapılan değerlendirmelerde de Biga Sancağı İdare Meclisi’nin görüşü benimsendi ve kilisenin tamirine izin verilmesi hususu 22 Eylül’de Sadrazam Kâmil Paşa tarafından Sultana arz edildi.¹³³ Sultan II. Abdülhamid, çan konulması düşünülen mahallin Tıflı Camisi ile İslam Rüşdiye Mektebi karşısında bulunması sebebiyle çanın kilisenin Ermeni mahallesine bakan kuzey tarafına inşa edilmesi koşuluyla, 24 Eylül 1888 tarihinde kilisenin tamir ve tadiline irade buyurdu.¹³⁴ Ayrıca, Biga Sancağı mutasarrıfı Ziver Paşa, naip, müftü ve İdare Meclisi’ne hitaben Ermeni kilisesinin tamirine ilişkin bir ferman gönderildi ve çan mahallinin kilisenin kuzey cephesine konulması şartıyla kilisenin istendiği şekilde tamirine engel olunmaması ve bu vesile ile Ermeni milletinden cebren akçe toplanmak veyahut başka suretle iz’ac olunmak gibi hallere meydan verilmemesi emredildi.¹³⁵ Bu suretle başlanan tamirat

132 BOA, ŞD, No. 2536/33, 4 Ramazan 1305/2 Mayıs 1304 (14 Mayıs 1888).

133 BOA, ŞD, No. 2536/33, 10 Şevval 1305/8 Haziran 1304 (20 Haziran 1888), 5 Zilkade 1305/1 Ağustos 1304 (13 Ağustos 1888); BOA, İ.ŞD, No. 93/5516, Lef 1, 3 Muharrem 1306/19 Ağustos 1304 (31 Ağustos 1888), Lef 3, 15 Muharrem 1306/10 Eylül 1304 (22 Eylül 1888).

134 BOA, İ.ŞD, No. 93/5516, Lef 3, 17 Muharrem 1306/12 Eylül 1304 (24 Eylül 1888).

135 BOA, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Kilise Defterleri (A.DVNS.KLS.d.), No. 3, s. 20, 25 Safer 1306 (31 Ekim 1888). Islahat Fermanı’nın ilanından sonra kiliselerde çan çalınmasına izin verilmeyle birlikte yeni çan kulesi yapımı için yapılan başvurularda kilisenin civarında oturan nüfus, çan kulesinin Müslüman mahallesine olan uzaklığı, cami, mescit, medrese ve İslam mekteplerine olan mesafesi gibi hususlar göz önüne alınmıyordu. Çanakkale’de Ermeni Kilisesi’nde camiye ve Müslüman mahallesine çok yakın olmasına rağmen çan kulesi yapımına ve çalınmasına izin verildiği halde, Bay-

çalışmaları kilisenin günümüzde de mevcut olan kitabesinden anlaşıldığı üzere 1890 yılında tamamlanmış ve çan kulesi kilisenin kuzeye bakan ön cephesi üzerine inşa edilmiştir (Ek 4). Dolayısıyla Surp Kevork Kilisesi, 1888-1890 yıllarındaki tamirat ve rekonstrüksiyondan sonra günümüzdeki şekline kavuşmuştur. Ermeni cemaati, daha sonra bu kilisenin yanına ve Tıflı Camisi ile Rüşdiye Mektebi'nin karşısına 1903 yılından sonra bir de mektep inşa ettirmiştir.¹³⁶ Her iki yapı da günümüze ulaşmıştır, ancak kilisenin çatısındaki çan kulesi yıkılmıştır.

2.3. Yahudi Havraları

Yahudilerin şehre geliş tarihleri hakkında kesin veriler yoktur. 1492 yılında İspanya'dan kovulan on binlerce Musevi'nin Osmanlı Devleti tarafından başta İzmir, İstanbul, Selanik olmak üzere Edirne, Sofya, Şumnu, Avlonya, Manisa, Amasya, Safer vs. şehirlerde iskân edildikleri malumdur. Çanakkale Yahudilerinin de ekonomik ve ticari hayatın geliştirilmesi amacıyla 16. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti tarafından şehre yerleştirildikleri söylenebilir. Çanakkale'deki Musevi nüfusun Judeo-İspanyolca konuşan Sefarad Yahudilerinden olması onların İspanya Yahudilerinin ahfadı

ramiç, Ezine ve Biga'da farklı uygulamalar görmek mümkündür. Mesela, 1888 yılında Bayramic'teki Rum kilisesinin tamirine izin verilirken, kiliseye çan kulesi yapılması talebi reddedilmiştir. [BOA, A.DVNS.KLS.d, No. 3, s. 21, hüküm 49, 25 Safer 1306 (31 Ekim 1888)]. Buna karşılık, 1905 yılında Ezine'deki Rum kilisesinin avlusuna mektep ve çan kulesi inşası talebi, yapılacak olan çan kulesinin Cami-i Kebir'e 68 metre mesafede olduğu göz önüne alınarak uygun görülmüştür. [BOA, A.DVNS.KLS.d, No. 4, s. 207, 208, hüküm 363/1471, 23 Rebiülâhir 1323 (27 Haziran 1905)]. Biga'da ise Rum mahallesinde bulunan ve muhterik olan Panaya Kilisesi'nin kargir olarak müceddeden inşası ve bir de kilisenin çatısına çan kulesi yapılması için Rum Patrikhanesi'nin 18 Temmuz 1904 tarihli başvurusu üzerine, yapılan incelemeler ve gerekli yazışmalardan sonra padişah tarafından izin verilmiştir. [BOA, ŞD, No. 1593/5, 5 Cemâziyelevvel 1322/5 Temmuz 1320 (18 Temmuz 1904)- 1 Safer 1323/24 Mart 1321 (6 Nisan 1905); BOA, İrade, Adliye ve Mezâhib (İ.AZN), No. 62/16, 14 Cemâziyelâhir 1323/2 Ağustos 1321 (15 Ağustos 1905); BOA, A.DVNS.KLS.d, No. 4, s. 218, 16 Receb 1323 (16 Eylül 1905)]. Keza, Ezine'de Ermeni kilisesinin kapısı üzerine çan konulması için 1899 yılında Ermeni Patrikhanesi tarafından yapılan başvuru üzerine, mahallinde yapılan incelemede çanın yolulacağı yer ile Yahşi Bey Mescidi arasında 82 metre mesafe olduğu ölçülmüş ve mescitle kilise arasında yalnız Ermeni hanelerinin olması hasebiyle kilise kapısı üzerine çan konulması ve çan çalınmasında herhangi bir mahzur olmadığı bildirilmiştir. Bunun üzerine, gerekli yazışmalar yapıldıktan sonra Sultan II. Abdülhamid Ezine Ermeni Kilisesinin ön cephesine çan kulesi yapılmasını ve çan çalınmasını onaylamıştır. [BOA, İ.AZN, No. 36/4, 21 Şaban 1317/12 Kanunuevvel 1315 (25 Aralık 1899); BOA, A.DVNS.KLS.d, No. 3, s. 277, hüküm 684 (399), 29 Şaban 1317 (2 Ocak 1900)]. Öte yandan, 1891 yılında Biga'da bulunan Ermeni kilisenin ahşap çan mahallinin tamiri için cemaatin başvurusu üzerine, mahalli makamlar tarafından yapılan incelemede de daha önce kiliseye çan asılmasına izin verildiği anlaşıldığından ve civarında cami ve medrese olmadığından tamir talebi uygun görülmüş ve Sultan tarafından onaylanmıştır. [BOA, ŞD, No. 2578/12, 20 Zilhicce 1308/15 Temmuz 1307 (27 Temmuz 1891); BOA, İ.ŞD, No. 112/6706, Lef 1, 1 Rebiülevvel 1309/23 Eylül 1307 (5 Ekim 1891), Lef 2 19 Rebiülâhir 1309/7 Teşrinisâni 1307 (19 Kasım 1891)]. Daha sonra 1908 yılında yine Biga'da Ermeni mahallesinde çıkan bir yangında muhterik olan Surp Kigork (Kevork) Kilisesi ile mektebin yeniden inşası ve kilisenin çatısına bir de çan kulesi yapılmasına izin verilmesi için Ermeni cemaati tarafından yapılan başvuru, mahallince uygun görülerek gerekli yazışmalardan sonra padişah tarafından ruhsat verilmiştir. [BOA, İ.AZN, No. 86/22, 18 Kânunusâni 1323 (31 Ocak 1908)-20 Cemâziyelâhir 1327/25 Haziran 1325 (8 Temmuz 1909); BOA, A.DVNS.KLS.d, No. 4, s. 102, 103, hüküm 715/2393, 24 Cemâziyelâhir 1327 (13 Temmuz 1909)].

136 Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları...", s. 105, 106.

olduklarını göstermektedir. Stanford J. Shaw, Çanakkale'de 1519'da 15 hane (107), Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) 23 hane (141) Yahudi nüfus olduğunu, buna karşılık 1600'de sayılarının 30'a düştüğünü belirtmektedir.¹³⁷

Vital Cuinet, dul bir Musevi kadının Selanik'te yeniden evlenmesine dair Çanakkale Yahudi Mahkemesi'nden verilen 1660 tarihli bir izin belgesine dayanarak bu tarihten önce Çanakkale'de bir Yahudi cemaatinin teşekkül etmiş olduğunu belirtmiştir.¹³⁸ Cuinet'in Yahudi Mahkemesi'nin varlığına dair aktardığı bilgiye dayanarak kayd-ı ihtiyatla Çanakkale Yahudilerinin hahamları idaresinde cemaat işlerini yürütmekte oldukları ve diğer pek çok şehirde olduğu gibi 17. yüzyıl ortalarında Çanakkale'de de bir Yahudi havrasının teşekkül etmiş olduğu söylenebilir.

Çanakkale'de Yahudi havrasının varlığına dair tespit edebildiğimiz en eski kayıt, 1796 yılında Yahudi mahallesinde kaza eseri çıkan bir yangında yanmış olan havranın yeniden yapımına izin verilmesi talebi ile ilgilidir. Yahudi cemaati, (iki ay önce yanmış olan) havranın yeniden inşa edilebilmesinin sultanın fermanına muhtaç olduğunu bildiren naip efendiden durumlarını belirten bir kıta şer'î ilam alarak aralarından seçtikleri temsilcileri İstanbul'a göndermişler ve bizzat Sultan III. Selim'e bir arzuhal takdim etmişlerdir. Ancak, cemaatin Sultana takdim ettiği arzuhaldeki “.. *millet-i Yahudi fukara kulları Kale-i Sultaniye kasabası sakinunları olup sakinun olduğumuz mahalde feth-i hakaniden berü yedlerimiz(e) terk ve ibka olunan bir bab havramız olub ayinlerimiz üzere 'iyâl ve evlâd ve sibyan ve sigârlarımız ile eyyam-ı ömr-ü devlet-i şâhânelerine du'a-yı devamcüy üzere iken bundan iki mah mukaddem be-kaza-i Allah-ü Teala mahalle-i mezkûrdan ihrak zuhur ve mutasarrıf olduğumuz süknâlarımız ve emvâl-i eşyalarımız muhterik olduğundan başka ayinlerimizi icra eylediğimiz havra-i mezbûr dahi külliye muhterik olup kasaba-i mezkûrda ayinlerimizi icra edecek bir gayri havramız ve sinagogumuz olmayub 'iyal-i evlâd ve sigâr ve kibâr millet-i Yahudi fukara kullarının hallerimiz diger-gün olduğü...*”¹³⁹ şeklindeki beyanları dikkat çekicidir. Burada, Çanakkale Yahudileri, fetih öncesinde bir havraları olup ellerinde bırakıldığı ve o zamandan beri ayinlerini bu havrada yaptıkları iddiasında bulunmaktadır. Bu iddia şüphesiz tarihî realiteye aykırıdır. Ancak, cemaatin şer'î hukuk açısından herhangi bir engelle karşılaşmamak için böyle bir beyanda bulunmaları gerektiğini müdrük oldukları aşikârdır. Yahudi cemaati temsilcileri yukarıdaki ifadeleri aktardıktan sonra Sultan III. Selim'den merhameten yanmış olan havranın “*kâr-ı kadîminden dûn olarak*” (eskisinden daha alçak olarak) inşa edilmesi için *bir kıta emr-i âlişân ısdar ve ihsan buyrulmasını* istida etmişlerdir. Sultan III.

137 Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, Çev. Meriç Sobutay, Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 62. Shaw, Yahudi nüfusu hesaplarken hane sayısını 7 ile çarpmıştır.

138 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 745; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin ...”, s. 117.

139 BOA, HAT, No. 1462/1, tt. 29 Zilhicce 1210 (tt. 5 Temmuz 1796).

Selim, arzuhal üzerine bizzat “*müsaade-i şer’iyye üzere bina olunub fukaradan bir akçe alınmasın, reaya himaye olunsun*” şeklinde not düşmüştür.¹⁴⁰ Sultan, ayrıca Kale-i Sultaniye naibi, ayan ve iş erlerine hitaben “*müsaade-i şer’i olduğu vechile bilâ tevsi’ ve lâ terfi’ vaz’-ı kadîmi ve heyet-i asliyesi üzere binasına*” engel olunmamasını ferman buyurduğunu ve zikrolunan Yahudi sinavisi (havrasi) “*muhterik olduğu vakia mutabık ve şer’ huzurunda tahakkuk eylediği surette*” belirtilen şartlarda inşa olunmasına engel olunmamasını ve bu bahane ile Yahudi taifesinden fermana aykırı olarak gizli ve açık bir akçe alınmamasını ve havranın *vaz’-ı kadîmi ve heyet-i asliyesi üzere yapılp ziyâdeye tecavüz ettirilmemesini* emretmiştir (29 Aralık 1796-9 Ocak 1797).¹⁴¹ Böylece, Yahudi havrasının 1797 yılında yeniden inşa edildiği söylenebilir.

1836 yılında Çanakkale’yi ziyaret eden William Knight, Yahudi mahallesindeki havranın iyi durumda olduğunu aktarmıştır.¹⁴² Öte yandan, 1851 yılında meydana gelen bir yangında Yahudi havrası bir kez daha yanmıştır. Yahudi cemaatinin havranın *bilâ tevsi’ ve lâ terfi’ kadîmi üzere bina ve inşasına izin verilmesi* için Biga Mutasarrıflığı’na başvurusu üzerine Biga Sancağı İdare Meclisi, cemaatin talebini bir mazbata ile İstanbul’a havale etmiştir. Ancak, o sırada usûl gereği kilise, manastır ve havraların tamiri söz konusu olduğunda ilk olarak mahallinde kadı, idare meclisi ve belde mimarı tarafından keşif ve muayene olunarak tamire muhtaç olan mahallerin uzunluk, genişlik ve yüksekliği tespit edildikten sonra bir kâğıda resimlerinin çizilmesi ve gerekli ilam ve meclis mazbatası ile birlikte İstanbul’a gönderilmesi gerekiyordu. Bu sebeple, Biga Sancağı’ndan gönderilen evrakta tamiri talep edilen havra ile ilgili şer’î ilam ve binanın krokisi olmadığından başvuru reddedilmiş ve Biga Mutasarrıflığı’ndan nizama uygun olarak gerekli hususların yerine getirilmesi istenmiştir.¹⁴³ Bundan sonraki süreçle ilgili olarak elimizde veri yoktur. Ancak, usûl hatasının giderilmesi ile havranın tamirine izin verildiğini söylemek mümkündür.

Islahat Fermanı ile yeni mabet yapımına resmen izin verilmesinden sonra Çanakkale Yahudi cemaati tarafından yeni bir havra daha inşa edilmiştir. Nitekim 1870 tarihli Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Salnâmesi’ne göre Çanakkale’de 13 cami, mescit ve tekke, 1 Rüşdiye Mektebi, 8 İslam Sıbyan Mektebi, 3 kilise, 3 Gayrimüslim mektebi ve 2 havra olduğu görülmektedir.¹⁴⁴ Ancak, ikinci havranın inşa tarihi meçhuldür. Yachan (Eski) ve Hadache (Yeni) sinagoglarının yanı sıra 1890 yılında Eliya Halio

140 BOA, HAT, No. 1462/1, tt. 29 Zilhicce 1210 (tt. 5 Temmuz 1796).

141 BOA, C.ADL, No. 45/2743, Evâil-i Receb 211 (29 Aralık 1796-9 Ocak 1797).

142 Knight, *A Diary in the Dardanelles*, s. 23.

143 BOA, C.ADL, No. 39/2349, 16 Ramazan 1267 (16 Temmuz 1851).

144 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, Defa 1, Sene 1287, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1287, s. 45.

tarafından dikdörtgen planlı ve kırma çatılı olarak Mekor Hayim (Yaşam Kaynağı) Sinagogu (Halio Sinagogu/Küçük Sinagog) adıyla yeni bir havra daha yaptırılmıştır.¹⁴⁵

Diğer taraftan, Yahudi cemaati yıkılmaya yüz tutan eski havranın yerine daha büyük ve daha yüksek bir havra inşa edilmesi için 1894 yılında harekete geçmiştir. Hahambaşı vekili, mutasarrıflığa yaptığı başvuruda uzunluğu 30 ve genişliği 15 zira olmak üzere 450 zira-ı mimari (341m²) arsa üzerinde inşa edilecek olan havranın 35.000 kuruşa mal edilebileceği ve bunun 20.000 kuruşunun mevcut Kabala akçesinden sarf edileceği ve gerektiği takdirde cemaatten yardım toplanacağı beyanıyla eskisinin yıkılarak yeni havranın yapımına izin verilmesini talep etmiştir. Biga Sancağı İdare Meclisi tarafından yaptırılan tahkikatta havranın “*müşrif-i harab olub*” yıkılarak müceddeden inşasında herhangi bir mahzur olmadığına karar verilmiş ve keşif raporu ve harita ile birlikte konu, 4 Haziran 1894'te Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmiştir.¹⁴⁶ Buradan sonra uzun bir bürokratik süreç başlamıştır. Yeni yapılacak havra ile ilgili dosya incelenmek üzere önce Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne havale edilmiştir. Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nin talebi doğrultusunda mutasarrıflık tarafından, yıkılıp müceddeden inşa edilecek havra ile birlikte diğer havraların da ebatlarını gösteren ayrıntılı plan ve krokileri çıkarılmış ve Çanakkale'de 234 hanede 1.972 Yahudi nüfus mevcut olduğu kaydı ile 23 Ağustos 1894'te nezârete gönderilmiştir.¹⁴⁷ Buna göre mutasarrıflık tarafından yaptırılan krokide üç havranın da aynı meydana olduğu ve ayrıca Havra Meydanı'nda bir de küçük mektep olduğu görülmektedir (Ek 5). Adliye ve Mezâhib Nezâreti, yeni havranın yapımını uygun bularak Sultan'ın onayına sunulması için dosyayı tekrar Dâhiliye Nezâreti'ne sevk etmiştir (4 Eylül 1894). Dâhiliye Nazırı Halil Rifat Paşa, 15 Eylül'de konuyu Sadâret'e aktarmış ve Divan-ı Hümâyûn Kalemî'nin 25 Eylül 1894 tarihli müzekkeresinde de Yahudi havrasına ruhsat verilmesi için padişahın onayına sunulmasının uygun olduğuna karar verilmiştir.¹⁴⁸ Bu aşamadan sonra konunun Şurâ-yı Devlet'te görüşülmesi ve iradesinin yazılması için Divan-ı Hümâyûn kalemine sevk edilmesi gerektiği halde, şu an için bilemediğimiz sebeplerle bu mesele, iki yıldan fazla bir süre sürüncemede kalmıştır. Nihayet, yeni yapılacak havra meselesi Sadrazam Rifat Paşa tarafından 3 Ocak 1897 tarihli bir tezkire ile Sultan II. Abdülhamid'e arz edilmiş ve Sultan 14 Ocak 1897 tarihinde eski havranın yıkılarak belirtilen ölçülerle yerine yenisinin yapımını onaylamıştır.¹⁴⁹ Bun-

145 Mustafa Kulu, “Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi ve Nüfusu”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. II, Ed. Mustafa Demir, Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 815; Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu'nda...*, s. 105, 106.

146 BOA, ŞD, No. 2640/4, 19 Zilkade 1311/23 Mayıs 1310 (4 Haziran 1894).

147 BOA, ŞD, No. 2640/4, 21 Safer 1312/11 Ağustos 1310 (23 Ağustos 1894).

148 BOA, ŞD, No. 2640/4, 4 Rebiülevvel 1312/23 Ağustos 1310 (4 Eylül 1894), 15 Rebiülevvel 1312/3 Eylül 1310 (15 Eylül 1894), 25 Rebiülevvel 1312/13 Eylül 310 (25 Eylül 1894).

149 BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO), No. 904/67730, 29 Receb 1314/22 Kânunuevvel 1312 (3 Ocak 1897)-29 Şaban 1314 (2 Şubat 1897); BOA, A.DVNS.KLS.d, No. 3, s. 202, 203, 22 Şaban 1314 (26 Ocak 1897); BOA, İ.AZN, No. 24/1314, 9 Şaban 1314 (13 Ocak 1897).

dan sonra yeni havra inşaatının ne kadar sürede tamamlandığı meçhuldür. Birinci Dünya Savaşı'nda şehrin büyük bölümü tahrip olmuştur. İngiliz işgal döneminde (1919-1922) ise sinagoglar kışla olarak kullanılmıştır. Bu sırada Hadache (Yeni) Sinagogu yıkık vaziyetteydi, Halio (Mekor Hayim) Sinagogu ise kötü durumdaydı.¹⁵⁰ 1932 tarihli Çanakkale haritasında üç havra da mevcut ise de bunlardan günümüze yalnızca 1890 yılında yapılmış olan Mekor Hayim Sinagogu ulaşmıştır.

2.4. Katolik Kilisesi'nin Ortaya Çıkışı ve Tamir Süreci

Çanakkale'de ortaya çıkan son kilise, Fransa himayesinde inşa edilen Latin Katolik Kilisesi'dir. Tanzimat'tan önce Çanakkale'de az sayıda Katolik nüfus yaşıyordu. Vital Cuinet, Çanakkale'de Latin Katolik örgütünün 1848'de kurulduğunu ve 1852'de bir şapel (küçük kilise) yaptıklarını belirtmektedir.¹⁵¹ Latin Katolik Kilisesi'nin ortaya çıkış süreci ile ilgili yazışmalar, Islahat Fermanı'nın arifesinde dahi yeni kilise yapımı konusunda geleneksel reflekslerin sürdüğünü göstermektedir. Biga Sancağı Mutasarrıflığı'nın 1852 yılı sonlarında İstanbul'a gönderdiği bir tahriratta Kale-i Sultaniye'de yaşayan Katolik milletin kiraladıkları bir evi 15 seneden fazla bir süredir kilise şekline koyarak kullanmakta olduğu, buna karşılık Fransa konsolosunun kendi hanesi yanında mağaza şeklinde yaptırdığı binanın inşaatının bitmesinden sonra Katolik ayinlerini artık orada icra ettirmek niyetinde olduğunun öğrenildiği belirtilmekte olup, bu konuda ne yapılması gerektiği hakkında İstanbul'dan görüş sorulmuştur. Bunun üzerine yapılan değerlendirmelerde o sırada yabancıların emlak ve arazi satın alması yasak olduğu için, söz konusu mağazanın mülkiyeti ve kilise inşasının ayrı ayrı ele alındığı görülmektedir. Divân-ı Hümayûn Kalemî'nde yapılan incelemede *müste'men*^{*} taifesinin Osmanlı topraklarında emlak ve arazi satın almaları ve satın almışları var ise değeriyle Osmanlı tebaasından taliplilerine satılmasının Ecnebi Devletler tarafından da kabul ve tasdik edilmiş bir uygulama olması ve konsoloslara verilen berat şartlarında da bu hususun belirtilmiş olmasına binaen Fransız konsolosunun mağaza şeklinde inşa ettirdiği mahal, kendi mülkü ise bunun nizama aykırı olduğundan Osmanlı tebaasından birine satılmasının gerektiğine karar verilmiştir.¹⁵² Kilise ile ilgili değerlendirme ise daha çarpıcıdır. Buna göre, Osmanlı tebaası olan Rum, Ermeni ve Katolik milletlerine *"leylem tevellüd eden çocukları vaftiz ve kudas eylemek ve mürde ve hastaları vukuunda İncil kuraat etmek üzere papaz ikamesine kimesne tarafından müdahale olunmamak üzere evâmir-i 'aliyye verilmekte*

150 Zeynep Suda Güler, "Şu Gemide Ben de Olsaydım": Çanakkale'den Savaş Dışı Anılar, Turkuaz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 80.

151 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 746.

* Kendisine eman (emniyet güvencesi) verilen kimse anlamında olup, İslam memleketinde geçici olarak ikamet etmesine ve ticaret yapmasına izin verilen ecnebi tebaası Gayrimüslimler için kullanılan bir terimdir.

152 BOA, HR.MKT, No. 54/24, 26 Rebiülevvel 1269 (7 Ocak 1853).

ise de kilise şekline konulmaması evâmîr-i mezkûrede meşrut bulunduğu(ndan)” bahsedilen mağazanın “hiçbir vakitte kilise şekline konulmaması” için gerekli tedbirlerin alınması istenmiş ve bu hususlar 7 Ocak 1853 tarihinde Biga Mutasarrıflığı'na tebliğ edilmiştir.¹⁵³ Ancak, daha sonraki gelişmeler Vital Cuinet'in beyanını doğrulamakta ve Fransız konsolosunun yaptırdığı binanın ruhsatsız şekilde kilise olarak kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Nitekim 1870 tarihli Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Salnâmesi'nde Çanakkale'de kaydedilmiş olan üç kiliseden¹⁵⁴ birinin Katolik kilisesi olduğu muhakkaktır. Islahat Fermanı'nın ilanından sonra bu konudaki yasak resmen kaldırıldığı için Katolik kilisesinin hukukî meşruiyetinin önündeki engeller tamamen kalkmıştır. Ancak, kilisenin ne zaman tescil edildiği meçhuldür. Katolik kilisesi, Yalı Çarşısı'nın Çanakçılar Caddesi'nde Fransız konsolosluğunun bitişiğinde ve deniz kıyısında (günümüzde Yalı Caddesi üzerindeki Vakıf İşhanı'nın olduğu yerde) bulunuyordu. Kilisenin yanına, daha sonra bir papaz evi ile 1883'de Gürcü rahiplerin idaresinde *Preje Orjin* adlı bir Katolik Mektebi inşa edilmiştir.¹⁵⁵

Fransız Katolik Kilisesi Papazı Jean Aporio, 10 Eylül 1890 tarihinde Kale-i Sultaniye Fransa Vis-konsolosu Mösyö A. De Lougeville'e başvurarak konsolosluk himayesinde bulunan kilisenin *müşrif-i harab* olduğunu ve bitişiğindeki papaz odaları ile mektebin de tamire muhtaç bulunduğunu bildirmiştir. Jean Aporio, çizilen plana göre kilisenin temeli, eski yerinde kalmak üzere duvarlarının iki arşın (1,5 m) yükseltilmesi ve yeni tavan inşa edilmesi; sokak tarafındaki kapının kapatılarak deniz tarafında eskiden mevcut olup geçici olarak kapatılmış olan kapının tekrar açılması ve çan mahallinin de yine eski yerinde kalmakla birlikte, yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Papaz efendi, ayrıca, papaz odalarıyla mektebin de iç kısımlarının tamirinin elzem olduğunu kaydederek kilise, papaz odaları ve mektebin tamirlerine izin verilmesi için ilgili makamlara durumun iletilmesi istidasında bulunmuştur. Keza, yapılan keşfe göre tamirat için gerekli olan 150 liranın bir kısmının kilise gelirlerinden toplandığı gibi, kalan kısmının da mahalli ecnebilerin yardımlarıyla tedarik ve ikmal edildiğini ifade etmiştir.¹⁵⁶ Fransa vis-konsolosu A. De Lougeville, papaz efendinin arzuhali ile plana göre çizilen kilisenin resimlerini bir takrirle birlikte Biga Sancağı Mutasarrıflığı'na aktarmıştır (Ek 6). Biga Mutasarrıfı Ziver Paşa da Yalı Çarşısı'nın Çanakçılar Caddesi'nde ve deniz kıyısında bulunan Katolik kilisesi ile papaz odaları ve mektebin tamir edilmesi talebiyle ilgili evrakı, Liva İdare Meclisi'nin

153 BOA, HR.MKT, No. 54/24, 26 Rebiülevvel 1269 (7 Ocak 1853). Çanakkale'deki bu örneğe karşılık, aynı sıralarda Bosna'da 1851'de ve özellikle 1853 yılında cami olan köyler dışında çoğunluğu Katolik kilisesi olmak üzere pek çok yeni kilise inşasına, eskilerinin tamirine veya genişletilmesine izin verildiği görülmektedir. Gölen, “Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te...”, s. 229-237.

154 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, Defa 1, Sene 1287, s. 45.

155 Katolik mektebi hakkında bkz. Aşkın Koyuncu, “Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları...”, s. 111.

156 BOA, ŞD, No. 2567/14, 10 Eylül 1890.

kararı ile birlikte 22 Eylül'de Dâhiliye Nezâreti'ne göndermiş¹⁵⁷ ve konu Dâhiliye Nazırı Ahmed Münir Paşa tarafından Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne havale edilmiştir.¹⁵⁸ Ancak, Adliye ve Mezâhib Nazırı Hüseyin Rıza Paşa, mutasarrıflığın görüşünün eksik olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine, Ziver Paşa, Belediye Meclisi tarafından yapılan tahkikatta kilisenin kâimen tamirinde herhangi bir mahzur olmadığı bilgisini Liva İdare Meclisi kararıyla birlikte Dâhiliye Nezâreti'ne göndermiştir.¹⁵⁹ Dâhiliye Nezâreti ile Adliye ve Mezâhib Nezâreti arasında yapılan yazışmalardan sonra Katolik kilisesi, papaz odaları ve mektebin tamir edilmesi hususu Sadâret'e sevk edilmiştir. Ardından, Divan-ı Hümâyûn Kalemî'nin müzekkeresi ile birlikte, konu Şurâ-yı Devlet'e havale edilmiş ve nihayet 6 Nisan 1891'de söz konusu tamirata izin verilmesi hususu, Sadrazam Kâmil Paşa tarafından Sultana arz edilmiştir.¹⁶⁰ Sultan II. Abdülhamid, 6 Nisan 1891 tarihli iradesiyle Katolik kilisesi, papaz odaları ve mektebin talep edildiği şekliyle tamir edilmesini onaylamış¹⁶¹ ve ardından 21 Nisan 1891 tarihinde Biga Sancağı Mutasarrıfı Ziver Paşa, naip, müftü ve İdare Meclisi azalarına hitaben yayınlanan bir fermanla söz konusu binaların tamirinin engellenmemesi, masraflarının kilise gelirleriyle yardımlardan karşılanması ve bu vesile ile kimseden cebren akçe toplanılması veyahut başka şekillerde iz'ac olunması gibi durumlara meydan verilmemesi emredilmiştir.¹⁶² Böylece, kilise, papaz odaları ve mektep 1891 yılında tamir edilmiştir. Öte yandan, 1902 yılında dar olması sebebiyle masrafları Gürcü rahipleri tarafından karşılanmak üzere Preje Orjin adlı Katolik Mektebi'nin üzerine üç odalı bir kat daha inşa edilmesine izin verilmiştir.¹⁶³

Diğer taraftan, Fransa Sefâreti, 1903 yılı başlarında Çanakkale'deki Latin Katolik Kilisesi'nin harap olan çan kulesinin yıkılarak yerine 4 metre genişliğinde ve 12 metre yüksekliğinde yeniden bir çan kulesi inşasına ruhsat verilmesi için projesi ile birlikte Hâriciye Nezâreti'ne başvurmuştur (Ek 7). Hâriciye Nezâreti'nin 4 Mart 1903 tarihli tezkiresi üzerine Divan-ı Hümâyûn Kalemî'nde yapılan incelemede Çanakkale'deki Katolik kilisesi ve papaz odalarının Osmanlı topraklarında kanuni mevcudiyeti tasdik edilmiş Fransız müesseseleri cetvelinde olduğu gibi, çan kulesi zaten mevcut olup belirtilen ebatları geçmemek şartıyla tecdiden inşasında herhangi bir mahzur olmadığı kaydıyla dosya, Şurâ-yı Devlet'e havale edilmiştir. 11 Nisan'da akdedilen Şurâ-yı

157 BOA, ŞD, No. 2567/14, 7 Safer 1308/10 Eylül 1306 (22 Eylül 1890).

158 BOA, ŞD, No. 2567/14, 7 Rebiülevvel 1308/9 Teşrinievvel 1306 (21 Ekim 1890), 25 Safer 1308/27 Eylül 1306 (9 Ekim 1890).

159 BOA, ŞD, No. 2567/14, 11 Rebiülâhîr 1308/12 Teşrinisâni 1306 (24 Kasım 1890).

160 BOA, ŞD, No. 2567/14, 26 Rebiülâhîr 1308/27 Teşrinisâni 1306 (9 Aralık 1890), 10 Cemâziyelevvel 1308/10 Kânunuevvel 1306 (22 Aralık 1890), 27 Cemâziyelevvel 1308/27 Kânunuevvel 1306 (8 Ocak 1891), 17 Receb 1308/14 Şubat 1306 (26 Şubat 1891); BOA, İ.ŞD, No. 106/6329, Lef 1, 12 Şaban 1308/11 Mart 1307 (23 Mart 1891), Lef 2, 27 Şaban 1308/25 Mart 1307 (6 Nisan 1891).

161 BOA, İ.ŞD, No. 106/6329, 27 Şaban 1308/25 Mart 1307 (6 Nisan 1891).

162 BOA, A.DVNS.KLS.d, No. 3, s. 57, 58, 12 Ramazan 1308 (21 Nisan 1891).

163 BOA, A.DVNS.KLS.d, No. 4, s. 82, 6 Safer 1320 (15 Mayıs 1902).

Devlet toplanışında da çan kulesinin yeniden inşası uygun görülmüş ve Sadrazam Mehmed Ferid Paşa, 22 Nisan'da konuyu Sultana arz etmiştir. Sultan II. Abdülhamid, 16 Mayıs 1903 tarihli iradesiyle Katolik kilisesi çan kulesinin yeniden inşasını onaylamıştır.¹⁶⁴ Ardından, Kale-i Sultaniye Sancağı mutasarrıfı Mustafa Paşa'ya masrafları kilise tarafından karşılanmak ve 4x12 m. ebadında olmak üzere çan kulesinin yeniden inşasının engellenmemesi emredilmiştir.¹⁶⁵ Ayrıca, 27 Mayıs'ta Dâhiliye ve Hâriciye Nezâretlerine bilgi verilmiş ve Fransız Sefâreti'ne de tebligat yapılmıştır.¹⁶⁶ Söz konusu çan kulesi aynı yıl inşa edilmiş olmalıdır. Çanakkale'de Fransa himayesindeki Katolik müesseselerinin Çanakkale Muharebeleri sırasındaki bombardımanlar ve çıkan yangınlardan ne derece etkilendiği meçhuldür. Ancak, işgal döneminde (1919-1922) çekilen fotoğraflarda kilise ve çan kulesinin ayakta olduğu görülmektedir. Öte yandan, Katolik kilisesinin 1940 yılında mevcut olduğunu belirtmemiz gerekir.¹⁶⁷ Söz konusu kilise, mektep ve papaz odaları geçen yüzyılın ortalarında yıkılmış olmalıdır.

2.5. Protestan Cemaati

Çanakkale'deki son Gayrimüslim cemaat olan Protestanlar, Amerikan Board Misyoner Teşkilatı'nın faaliyetleri sonucunda Çanakkale Ermenilerinden bazıları'nın Protestan mezhebine geçmesiyle 1876/1877'de ortaya çıkmıştır. Vital Cuinet, 1891/1892'de Çanakkale'de 52 Protestan Ermeni'nin yanı sıra yabancı tabiiyet ve himayesinde 8 Protestan olduğunu, 15 yıldan beri kiliselerinin olmadığını ve 1887 yılına kadar da mezarlıklarının bulunmadığını belirtmiştir.¹⁶⁸ Osmanlı belgelerinde 1888'de Protestanlara mezarlık izni verildiği görülmektedir. Yine bu sırada Amerikan misyonerleri tarafından Çanakkale'de bir Protestan mektebi açılmıştır.¹⁶⁹ Ancak, Protestan cemaatinin az sayıda olması sebebiyle Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar kiliselerinin olmadığını ve muhtemelen bir evi gayrı resmi surette kilise ittihaz ettiklerini belirtmemiz gerekir.

164 BOA, İ.AZN, No. 50/11, Lef 2, 13 Muharrem 1321/29 Mart 1319 (11 Nisan 1903), Lef 4, 24 Muharrem 1321/9 Nisan 1319 (22 Nisan 1903), irâde: 18 Safer 1321/3 Mayıs 1319 (16 Mayıs 1903); BOA, Dâhiliye Nezâreti, Mektubi Kalemi (DH.MKT), No. 719/3, Lef 2, 18 Safer 1321/3 Mayıs 1319 (16 Mayıs 1903).

165 BOA, A.DVNS.KLS.d, No. 04, s. 106, 25 Safer 1321 (23 Mayıs 1903).

166 BOA, BEO, No. 2078/155808, 29 Safer 1321/14 Mayıs 1319 (27 Mayıs 1903); BOA, DH.MKT, No. 719/3, Lef 1, 8 Rebiülevvel 1321/22 Mayıs 1319 (4 Haziran 1903).

167 Nitekim İstanbul'da ikamet etmekte olan Çanakkale Katolik Kilisesi rahibi Fransız tebaasından Josef Guillois'ya ruhani vazifesini icra etmek ve her defasında on gün kalmak şartı ile yılda dört defa Çanakkale'ye gitmesine 8 Ocak 1940 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla izin verilmiştir. (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.18.1.2; Yer No: 89.123.20, Sayı: 12608, Dosya: 69-214, 8 Kanunusâni 1940). Bu belgeden haberdar olmamı sağlayan ve paylaşma nezaketi gösteren sn. Mithat Atabay'a teşekkür ederim.

168 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 746.

169 Aşkın Koyuncu, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları...", s. 112, 113.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde İslahat Fermanı'nın ilanına kadar İslam hukuku çerçevesinde yeni kilise, havra ve manastır yapımı teorik olarak yasaktı. Mevcut olanların aslına uygun şekilde tamir edilmesi veya yeniden inşası da sultanın onayına bağlıydı. Ayrıca, tamirat esnasında binanın genişletilmesi veya yükseltilmesi de şer'an yasaktı. Nitekim şer'î hukuka aykırı olarak sonradan ihdas edildiği tespit edilen kilise ve havraların yıkılmasına ve binaya izinsiz yapılan ilave kısımların yıktırılmasına dair çok sayıda örnek mevcuttur.

Osmanlı kanunnâmeleri, fermanlar ve fetva literatüründe bu konuda bir esneklik olmamasına rağmen, uygulamadaki örneklerle bakıldığında, hem yeni kurulan şehirlerde, hem de sulhen veya anveten fethedilen pek çok şehirde yeni kilise ve havralar yapıldığı, keza kırsal kesimlerde, özellikle derbent köylerinde kiliseler, dağlık bölgelerde ise manastırlar dahi inşa edildiği görülmektedir. Bilhassa Rumeli'de bu tür örneklerin sayısı şaşırtıcıdır. Hanefî fıkına uygun olarak ahalisi sırf Gayrimüslim olan köylerde kilise inşa edilebileceğine dair fetvalar mevcut ise de şehirler için aynı şey söz konusu değildir. Bunların inşasına resmî izin verildiğine dair herhangi bir ferman ve yazılı bir kayıt da yoktur, ancak zaman içinde pek çoğunun meşrulaştığı anlaşılmaktadır. Osmanlı şehirlerinde yeni kilise ve havraların ortaya çıkışı, yabancı literatürde yaygın olarak *rüşvet* ve *hile-i şer'iyeye* ile izah edilmekle birlikte, özellikle yeni kurulan şehirlerde Machiel Kiel'in de vurguladığı gibi Gayrimüslimlerin dini ihtiyaçlarının giderilmesi için İslam hukukundaki *istislâh* anlayışından hareketle maslahat icabı ve kamu yararı ilkesi gözetilerek yeni mabetlerin zuhuruna siyaseten göz yumulduğunu söylemek mümkündür. Aynı anlayışın sulhen veya anveten fethedilen şehirlere sonradan yerleşen ve kendi din ve mezheplerine ait mabet bulunmayan Yahudi ve Ermeniler gibi Gayrimüslim unsurlar için de geçerli olduğunu düşünüyoruz. Rüşvet, entrika ve hile-i şer'iyeye ile gerekli yasal zemin hazırlanarak şer'î yasağın aşılması mümkündür. Ancak, yeni mabetlerin ortaya çıkışına göz yumulmasını Osmanlı hoşgörüsü ve pragmatizmi ile izah etmek daha makul bir yaklaşımdır.

Osmanlı döneminde kurulan şehirlerden biri olan Çanakkale'de de 17. ve 18. yüzyıllarda Rum ve Ermeni kilisesi ile Yahudi havrası zuhur etmiştir. 1669'da yapılan Ermeni kilisesi 1691'de yıktırılmış ise de 1718'de yeniden inşa edilmiştir. Rum kilisesi ve Yahudi havrasının ihdas edildikleri gerekçesiyle yıkıldıklarına ve daha sonra yeniden yapıldıklarına dair elimizde veri yoktur. Çanakkale'deki havra ve kiliselerin ortaya çıkışını da *rüşvet/hile-i şer'iyeye* veya *istislâh* kavramı ile açıklamak mümkündür. Ancak, rüşvet ve entrika seçeneği ile şeriatın etrafından dolaşmış olması bir varsayımdır ve Çanakkale örneğinde elimizde bunu ispatlayacak herhangi bir veri yoktur. Bizim kanaatimiz reyanın ibadethâne sıkıntısı göz önünde bulundurularak dağılmasını önlemek ve şehrin ekonomik ve ticarî gelişimini sürdürmek için bu mabetlere göz yumulduğu yönündedir.

Çanakkale'de 18. yüzyıl sonundan itibaren Rum ve Ermeni kiliseleri ile Yahudi havrasının varlığı Osmanlı belgelerinden takip edilebilmektedir. Tamir süreçleri incelendiğinde klasik şer'î formülasyona uygun olarak *vaz'-ı kadîmi ve heyet-i asliyesi üzere* tamir ve terim edilmeleri için şer'î ilamlar hazırlandığı ve gerekli fetvaların alınmasından sonra III. Selim döneminde Rum kilisesi ile havranın, II. Mahmud döneminde ise Rum ve Ermeni kiliselerinin tamirlerine onay verildiği görülmektedir. Öte yandan, Fransız elçisinin himayesinde 1852 yılında Çanakkale'de bir de Katolik kilisesi inşa edilmiştir. İnşaat bitmeden konunun resmîyete intikal etmesi üzerine kilise inşasının şer'an yasak olduğu belirtilmiş ise de kiliseye dokunulmamıştır.

Islahat Fermanı'nın ilanı ile kilise ve havralar konusunda şer'î hukuk uygulaması terk edilerek Sultanın onay vermesi durumunda yeni mabetlerin yapılmasına önü açılmıştır. Islahat Fermanı'ndan sonra Rum kilisesi ile ilgili olarak herhangi bir tamir veya yeniden inşa kaydına rastlayamadık. Öte yandan, 1870 yılına kadar Çanakkale'de ikinci bir havra (Hadache/Yeni Havra) daha inşa edilmiştir. 1890'da Mekor Hayım (Halio) Sinagogu'nun inşa edilmesi ile Çanakkale'deki havra sayısı üçe çıkmıştır. Ayrıca, 1897'de Eski Havra (Yachan) yıkılarak yeniden yapılmıştır. Surp Kevork Ermeni Kilisesi de 1888-1890 yılında tamir edilmiştir. Böylece, sokak zemininden oldukça aşağıda olan kilise, sokak ile eşitlendiği gibi vaftiz ve ruhbanların giyinmesine mahsus odalar genişletilmiş ve kadınlar için bir kat daha inşa edilerek yükseltilmiştir. Ayrıca, kilisenin Ermeni mahallesine bakan kuzey cephesine çan kulesi yapılmasına izin verilmiştir. Bu suretle Surp Kevork Ermeni Kilisesi, Cumhuriyet döneminde yıkılan çan kulesi dışında günümüzdeki şekline kavuşmuştur. Diğer taraftan, Çanakçılar Caddesi'nde (Yalı Caddesi) bulunan Latin Katolik Kilisesi de 1891 yılında tamir edilerek yükseltilmiş ve tavanı yenilenmiştir. Keza, deniz tarafından bir giriş kapısı açılmış ve çan kulesi düzenlemiştir. 1903 yılında ise eskisinin yerine yeni bir çan kulesi inşa edilmiştir. Bu mabetlerden Surp Kevork Ermeni Kilisesi ile Mekor Hayım Havrası, Osmanlı hoşgörüsü ve çok kültürlülüğünün bir sembolü olarak günümüze ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babiâli Evrak Odası (BEO)

Bab-1 Asaî Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Kilise Defterleri (A.DVNS.KLS.d.), No. 3, No. 4.

Cevdet, Adliye (C. ADL)

Cevdet, Belediye (C.BLD)

Cevdet, Dâhiliye (C.DH)

Cevdet, Saray (C.SM)

Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi (DH.MKT)

Hâriciye Nezâreti, Mektubî Kalemi (HR.MKT)

Hatt-ı Hümâyûn (HAT)

İbnülemin, Vakıf (İE.EV)

Îrâde, Adliye ve Mezâhib (İ.AZN)

Îrâde, Dâhiliye (İ.DH)

Îrâde, Şurâ-yı Devlet (İ.ŞD)

Sadâret Mektubî Kalemi Evrakı (A.MKT)

Sadâret Mektubî, Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

Şurâ-yı Devlet (ŞD)

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d), No. 59

-Millî Kütüphane

Çanakkale Şer'iyeye Sicili, No. 1120, H. 1246-1248 (1830-1832).

II. Yayımlanmış Defter ve Vesikalar

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530): Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564–1565), c. I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1995.

85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042)/1630-1631 (1632), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2002.

Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1795)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

Ahmed Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)*, 2. Bsk. Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

III. Süreli Yayınlar

Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid, Defa 1, Sene 1287, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1287.

IV. Kitap ve Makaleler

Adıyeko, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, c.4, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.255-261.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.1, İstanbul 1990.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.3, İstanbul 1991.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.6, İstanbul 1993.

Akgündüz, Ahmet, *Pax Ottoman: Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

Akman, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, c.1, S. 2, 1996, ss. 133-144.

Akman, Mehmet, "Kilise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 26, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, ss. 16-18.

Bakkal, Ali, "İnanç Özgürlüğü Açısından Mâbetlere ve Mânevî Değerlere Saygı", *İnsan Hakları ve Din (Sempozyum) Bildiriler, 15-17 Mayıs 2009, Çanakkale*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Çanakkale 2010, ss. 201-225.

Barkan, Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. üncü Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, Birinci Cilt: Kanunlar*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1943.

Beydilli, Kemal, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyâsetinden Bir Kesit: II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 255-266.

Boykov, Grigor-Machiel Kiel, "Tatarpazarcığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2011, s. 170-172.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

Cuinet, Vital, *La Turquie D'Asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure*, Tome troisième, Ernest Leroux, éditeur, Paris, 1894.

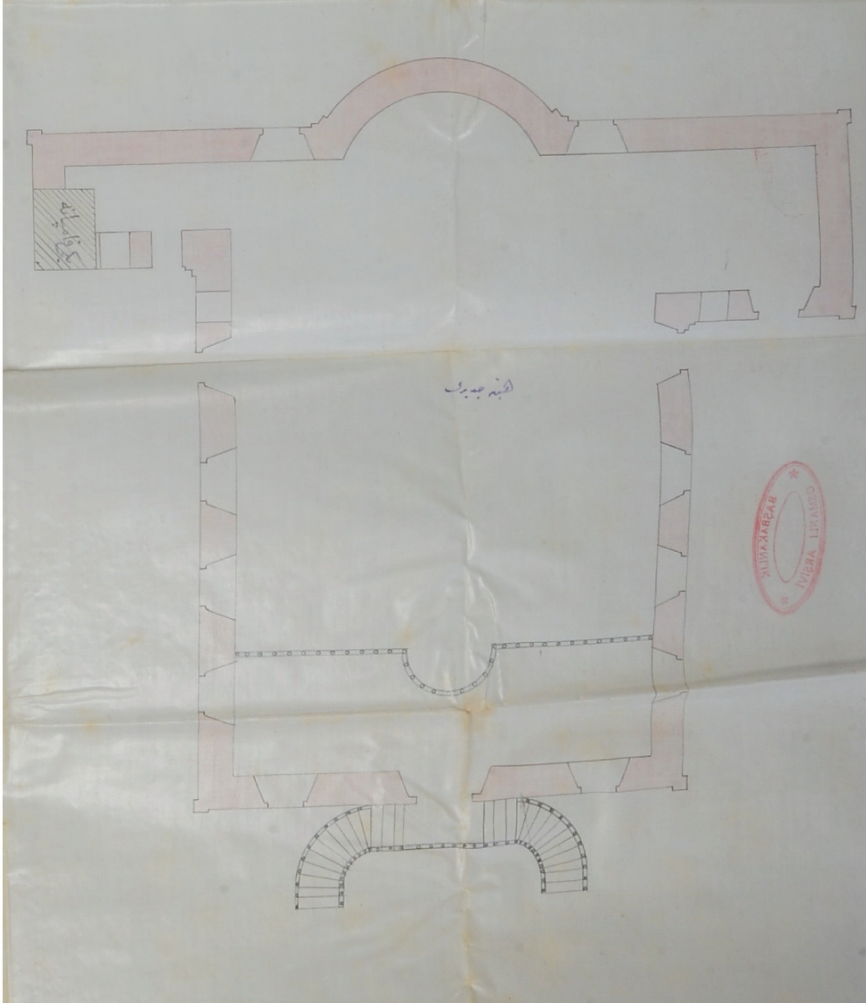
- Çanakkale Kent Rehberi, Yay. Haz. Çanakkale Belediyesi, Çanakkale Olay Gazetesi Matbaası, Çanakkale 2005.
- Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Cild-i Evvel, Açıklayan: H. Necati Demirtaş, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2014.
- Delilbaşı, Melek, "Selânik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", *Belleten*, c. LI, S. 199, 1987, ss. 75-101.
- Demircan, Hüsnü, *Osmanlı Klasik Dönemi Biga Tarihi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.
- Demirel, Muammer, "Construction of Churches in Ottoman Provinces", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, Vol. II, Eds. Colin Imber, et al, I.B. Tauris, London & New York 2005, pp. 211-224.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı: Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Efendi*, Şûle Yayınları, İstanbul 1998.
- Ekin, Ümit, "Bir Sakk Mecmuasına Göre 17. Yüzyılda Tokat", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 20, Kış 2009, ss. 59-71.
- Ercan, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, c. 1, S. 1, Haziran 1990, ss. 117-125.
- Ercan, Yavuz, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu", *Belleten*, c. XLVII, S. 188, Ekim 1983, ss. 1119-1149.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.
- Eren, Ramazan, *Çanakkale Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale Valiliği, Çanakkale 2012.
- (Ergin), Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. I, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1338/1922.
- Erten, İsmail, *Çanakkale: Kent Yazıları*, Aynalı Pazar Yayınları, Çanakkale 2006.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. bsk. Risale Basın-Yayın Ltd, İstanbul 1996.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Müellifi: Evliya Çelebi Mehemed Zilli ibn Derviş, c. 5, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1315.
- Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü: 1577-1578*, 2.Cilt, Ed. Kemal Beydilli, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Giakoumis, Konstantinos – Dritan Egro, "Ottoman Pragmatism in Domestic Inter-Religious Affairs: The Legal Framework of Church Construction in the Ottoman Empire and the 1741 Firman of Ardenicë Monastery", *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Vol. 44, 2010, pp. 73-127.
- Giakoumis, Konstantinos, "Dialectics of Pragmatism in Ottoman Domestic Interreligious Affairs. Reflections on the Ottoman Legal Framework of Church Confiscation and Construction and a 1741 Firman for Ardenicë Monastery", *Balkan Studies*, Vol. 47, 2013, pp. 73-132.
- Gölen, Zafer, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten*, c. LXV, S. 242, Nisan 2001, ss. 215-242.

- Gradeva, Rossitsa, "From the Bottom Up and Back Again until Who Knows When: Church Restoration Procedures in the Ottoman Empire, Seventeenth-Eighteenth Centuries (Preliminary Notes)," *Political Initiatives "From the Bottom Up" in the Ottoman Empire*, Ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno 2012, pp. 135-163.
- Gradeva, Rossitsa, "On Zimmis and Their Church Buildings: Four Cases from Rumeli", Gradeva, Rossitsa, *War and Peace in Rumeli: 15th to Beginning of 19th Century*, The Isis Press, İstanbul 2008, pp. 179-213.
- Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians and Ottoman Authority in late-seventeenth-century Crete", *The Eastern Mediterranean under Ottoman Rule: Crete 1645-1840*, Ed. Antonis Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno 2008, pp. 177-201.
- Gradeva, Rossitsa, "Ottoman Policy towards Christian Church Buildings", *Etudes Balkaniques*, No. 4, 1994, pp. 15-36.
- Güler, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri"nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 9, 1998, ss.155-175.
- Güler, Zeynep Suda, "*Şu Gemide Ben de Olsaydım*": *Çanakkale'den Savaş Dışı Anılar*, Turkuaz Yayınları, İstanbul, 2007.
- İnalçık, Halil, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 23/24, (1969/1970), pp. 229-249.
- Kalfa, Şehabettin, "Çanakkalede Yerleşim ve 19.yy. da Mahalleler", <http://www.gezikolik.com/tr/tarih_kultur/genel_bilgiler/turkiye/canakkale/canakkalede_yerlesim_ve_19_yy_da_mahalleler/_e_4021.aspx>, Son güncelleme: 13 Ekim 2008.
- Karataş, Ali İhsan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti", *T.C. Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 15, S. 1, 2006, ss. 267-284.
- Kenanoğlu, Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Kılıç, Muharrem, "Osmanlı Fetvâ Literatüründe Gayrimüslimlere Tanınan Din ve İbadet Özgürlüğü Fetâvâ-yı Ali Efendi Örnekleme", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 2009, ss. 63-82.
- Kiel, Machiel, "Central Greece in the Suleymanic Age. Preliminary Notes on Population Growth, Economic Expansion and its Influence on the Spread of Greek Christian Culture", *Soliman le Magnifique et son Temps, Actes du Colloque de Paris Galeries Nationales du Grand Palais 7-10 Mars 1990*, Gilles Veinstein (Publiés par), La Documentation Française- Paris 1992, pp. 399-424.
- Kiel, Machiel, "Hrăzgrad-Hezârgrad-Razgrad: The Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria", *Turcica*, Vol. XXI-XXIII, 1991, pp. 495-562.
- Kiel, Machiel, "Tatar Pazarçık. A Turkish Town in the Heart of Bulgaria, Some Brief Remarks on its Demographic Development 1485-1874", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, ss. 2567-2581.

- Kiel, Machiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Assen/Maastricht, Van Gorcum 1985.
- Kiel, Machiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, (Çev. İlnur Kolay), Kültür Bakanlığı, Ankara 2000.
- Knight, William, *A Diary in the Dardanelles: Written on Board the Schooner "Corsair," While Beating Through the Straits from Tenedos to Marmora*, London 1849.
- Korkmaz, Şerif, "Çanakkale'de Yangınlar (1836–1866)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIX, S. 48, Eylül 2010, ss. 51-69.
- Korkmaz, Şerif, "Osmanlı Sultanlarının Gelibolu ve Çanakkale Gezileri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 47, 2012, ss. 303-318.
- Korkmaz, Şerif, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdari ve Nüfus Yapısı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.3, 2005, ss. 108-136.
- Koyuncu, Aşkın, "Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl. 11, S. 15, Güz 2013, ss. 77-127.
- Koyuncu, Nuran, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri Bağlamında Mâbederin Hukuki Statüsü*, Adalet Yayınevi, Ankara 2014.
- Kulu, Mustafa, "1530'larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 2, Mart 2004, ss. 197-240.
- Kulu, Mustafa, "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi ve Nüfusu", *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. II, Ed. Mustafa Demir, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 805-823.
- Kulu, Mustafa, *A Brief History of the Dardanelles Jews during Early Tanzimat Years (1839-1845)*, Unpublished MA Thesis, Department of History, Middle East Technical University, Ankara, 2005.
- Loklar, Behçet, *Tanzimat Dönemi'nde Biga Sancağı'nda Cizye Rejimi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2012.
- Lory, Bernard, "The Vizier's Dream: 'Seeing St. Dimitar' in Ottoman Bitola", *History and Anthropology*, Vol. 20, No. 3, September 2009, pp. 309-316.
- Menteşizâde Abdürrahim, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, tsh. İbrahim Saib, c. 1, [Dar'üt-Tıbaati'l-Âmire (Matbaa-i Âmire)], İstanbul 1243 (1827).
- Mutaf, Abdülmecit, "Balıkesir'de İskan Edilen Ermenilerin Yönetim ve Müslüman Halkla İlişkileri", *Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl. 1, S. 1, 2003, ss. 71-80.
- Öntuğ, Mustafa Murat, "Balıkesir'deki Ermeni Kilisesi ve Mektep Açma Faaliyetleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.19, 2006, ss. 343-364.
- Özen, Şükrü, "İstislâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 23, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2001, ss. 383-388.

- Öztürk, Levent, "Kilise", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 26, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, ss. 14-16.
- Satış, İhsan, "Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 34, Güz 2013, ss.185-221.
- Shaw, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, Çev. Meriç Sobutay, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.
- Soykan, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler: Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü*, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 14, S. 25, 1983, ss. 211-224.
- Şeker, Mehmet, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, Haz. Süleyman Kaya, Klasik, İstanbul 2009.
- Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behçetü'l-Fetâvâ*, Haz. Süleyman Kaya vd., Klasik, İstanbul 2011.
- Tolun, Veysel, "Çanakkale: Ottoman Gateway to the Mediterranean", *City of Legends and Epics: Çanakkale*, Ed. Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 11-159.
- Tuncel, Metin, "Çanakkale", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1993, ss. 197-199.
- Ünlü, Mucize, "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri", <http://www.kultur.samsun.bel.tr/samsem2006/doc/010.pdf>, Son Erişim: Ocak 2014, ss. 149-162.

Ek 3. Surp Kevork Kilisesi'nin Çanakkale Ermeni Kilise Cemiyeti tarafından hazırlanan yeni projesi. BOA, ŞD, No. 2536/33, 15 Nisan 1304 (27 Nisan 1888)

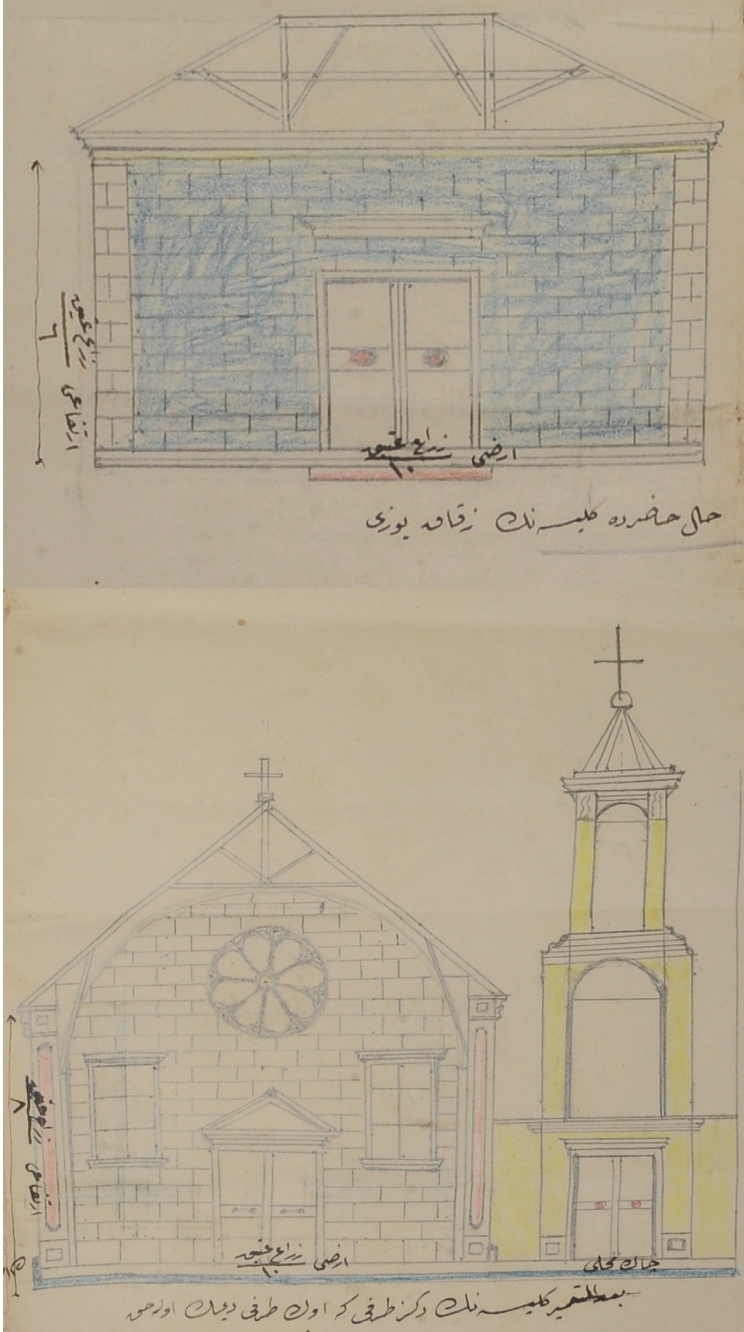
Ek 4. Surp Kevork Ermeni Kilisesi (tarihsiz). (www.eskicanakkale.com)

Ek 5. Havra Meydanı'nda bulunan üç havra ile Yahudi Mektebi'nin krokisi (1894).
BOA, ŞD, No. 2640/4, Lef 8

Ek 6. Katolik Kilisesi'nin eski hali (sokak cephesi) ve yeni projeye göre deniz cephesinden görünümü. BOA, ŞD, No. 2567/14, 10 Eylül 1890

Ek 7. Katolik Kilisesi'nin 1903 yılında hazırlanan yeni çan projesi yeni çan kulesi.
BOA, İ.AZN, No. 50/11, Lef 3

